

SZEMLE

Ruth Kestenberg-Gladstein, Heraus aus der „Gasse“, Böhmens Juden im 19. Jahrhundert, Neuere Geschichte der Juden in den Böhmisches Ländern, Zweiter Teil, 1830–1890, Hrsg. v. Dorothea Kuhrau-Neumärker, Münster, Hamburg, London, LIT Verlag, 2002, 162 p. (Geschichte Bd. 51)

A kötet szerzője Ruth Kestenberg-Gladstein történész nő sajnálatos módon nem érte meg munkája megjelenését, 92 évesen elhunyt, ezért öntötte a kéziratot végső formába Dorothea Kuhrau-Neumärker. A címben szereplő „Gasse” (utca) szó itt a gettót, a bezártságot jelenti. A könyv témája a csehországi zsidóság íróinak fokozatos eltávolodása az ortodox vallási előírásoktól, kikerülésük a gettóból, amely folyamatot a szerző elsősorban az itt tárgyalt hét író, költő szépirodalmi munkáiban követi és elemzi.

A könyvben vizsgálat alá vont időintervallum a zsidóság újabbkori történetének eleje, amely a prágai felvilágosodás korszakát és II. József rendeleteit követve, az 1830-as évektől vette kezdetét, s amelynek első jele a Monarchia cseh- és morvaországi felében az volt, hogy a héber betűkről áttértek a latin betűkkel való írásra, s ezzel vette kezdetét a zsidóság asszimilációja. A héber írásmód elhagyása a vallási ortodoxia elhagyásán kívül a tágabb értelemben vett nyitást, az elzárkózottságból való kifelé fordulást, szélesebb, németül olvasó publikum megcélzását, elérését is jelentette.

A szerző részletesen tárgyalja az írók munkásságát, tartalmilag is bemutatva egyes műveiket és analizálja azokon keresztül a zsidósághoz való viszonyukat. Minket azonban továbbgondolásra pusztán azok a tárgyalt sze-

mélyek készítetnek, akiknek voltak magyar vonatkozásaik, akár témáikat illetően, akár éltek rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon, illetve akik periodikumok szerkesztői, esetleg műfordítók voltak, és így kerültek kapcsolatba magyar írókkal, a magyar irodalommal. Így ez az írás nem pusztán könyvismertetés, hanem inkább a mondottak magyar szempontú kiegészítése.

A csehországi születésű és a magyarországi német nyelvű lapokban publikáló zsidó írók tevékenysége igen jól feldolgozott Oszttern Rózsa 1930-ban megjelent munkájában. Természetesen a bécsi, pozsonyi és pest-budai sajtó szisztematikus feltárása sok újabb adat felbukkanását eredményezte az azóta eltelt időben.

Ludwig August Frankl (Chrást, 1810 – Bécs, 1894.) a prágai Újváros piarista gimnáziumában tanult, majd Litomyšlben volt a piarista kollégium diákja, 1828-tól Bécsben hallgatott orvostudományt, mivel ez volt az egyetlen szakma, ami zsidók számára kenyérkeresetet biztosított. *Das Habsburgerlied* (Bécs, 1832) című versciklusával és történelmi balladáival neve hamar ismertté vált. 1840-ben Lipcsében újabb verseskötetet (*Gedichte*, F. A. Brockhaus) jelentetett meg. 1841-ben átvette az *Österreichisches Morgenblatt* szerkesztői posztját és hamarosan egy új hetilap kiadására adott be engedélykérelmet, amit meg is kapott. 1842-től 1848-ig adta ki *Sonntagsblätter* című lapját. Miután Frankl 1837-ben megnősült, elfogadta a bécsi zsidó közösség ajánlatát, hogy vállalja el a titkári teendőket. Bár az orvosegyetemet elvégezte, orvosként sosem praktizált, jövedelmet 40 éven keresztül a titkári hivatal jelentett számára. Frankl az egyetemista légio tisztjeként részt vett a bécsi forradalomban. 1848 márciusában

nagy népszerűsége tett szert cenzúra nélkül ki-nyomatott, a forradalmi ifjúságot üdvözlő *Die Universität* című versével, amelyet egy éjszakai örködés követően költött. Magyarország iránti érdeklődését mutatja az *Ein Magyarenkönig: Balladen* (Leipzig, W. F. Grunow & Comp.) című 1850-ben megjelent kötete, amely Árpád-házi magyar királyokról szóló balladákat tartalmaz. Ruth Kestenberg-Gladstein Frankl költészetéről megállapítja, hogy váltakozva hol általános, hol zsidó témákat dolgozott fel. 1856-ban elátogatott Jeruzsálembé, az útról azonban csalódottan tért vissza.

A *Sonntagsblätter* modernségével, haladó szellemével kiemelkedik az osztrák Vormärz periodikumai közül, a pletykák, színházi hírek helyett az országismeret, történelem, tudomány, technika, ipar és gazdaság kérdései álltak a szépirodalom mellett a lap érdeklődésének középpontjában. Frankl mindig kifejezetten ügyelt arra, hogy a Monarchia különböző népei az írásokban lehetőleg egyenlő súllyal szerepeljenek. Joseph Freiherr von Hormayr osztrák történészt nagyon tisztelte, ő Frankl fiatal költőként bátorította is. Hormayr *Archiv für Geschichte, Politik, Literatur und Kunst* című sorozatát a *Sonntagsblätter* példaképek is tekintette. A *Sonntagsblätter* magyar vonatkozású írásait feldolgoztam. (*Wiener und Pester Blätter der Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung*, Rózsa, Mária, Herne, 2013, 12–55). A pesti német lapokkal, a *Pesther Tageblatt*tal és a *Der Ungar*tal a *Sonntagsblätter* szoros kapcsolatban állt, a szerkesztők kölcsönösen figyelemmel kísérték a társorgánumokat, a lapok közöltek egymástól átvett írásokat.

Frankl hosszú élete során a bécsi irodalmi élet központi alakja volt, nagy megbecsülésben állt, 1876-ban nemesi rangot is kapott, innen ered Ritter von Hochwart előneve. Neustadt Adolffal és Dux Adolffal való levelezését Bódyne Márkus Rozália mutatta be egy 2009-ben megjelent tanulmányában.

Moritz Hartmann (Trhová Dušňky, 1821–Bécs, 1872) költőként, íróként publicistaként működött. Mladá Boleslávban töltött gimnáziumi évei alatt barátkozott össze Leopold Komperettel, prágai egyetemi évei alatt (1848–1840)

Szarvady (akkor még Hirschl) Friggyessel, ekkor csatlakozott a Junges Deutschland mozgalomhoz. 1848 után Hartmann bejárta Európát, volt Londonban, Edinburghban, Dublinban és még Konstantinápolyba is eljutott a *Kölnische Zeitung* tudósítójaként a Krími háború alatt 1854-ben.

Szarvady írt recenziót Hartmann *Kelch und Schwert* (Darmstadt, [s. n.], 1845) című verseskötetéről a pesti *Ungar*ban. Ruth Kestenberg-Gladstein foglalkozik Hartmannnak ebben a kötetben megjelent magyar témájú verseivel is, amelyekben a zsidó Magyarországon hazára talál és pénzzel támogatja a forradalmat, Kosuthot, a „diktátort”. A szerzőnő többször megemlíti Hartmann esztétikus külsejét. Hartmann *Reimchronik des Pfaffen Maurizius* (Frankfurt am Main, Literarische Anstalt, 1849), című verseskötetében a magyar szabadságharcot is érinti. Később Szarvady tanácsára és segítségével kezdett el Petőfit fordítani. Szarvady a szabadságharc alatt a forradalmi magyar kormány ügynöke volt Párizsban, majd később is itt élt, szoros kapcsolatot tartott a magyar emigrációval. Hartmann 1850 őszén Párizsba költözött, és Szarvadyval Petőfi-verseket fordítottak oly módon, hogy Szarvady készítette a nyersfordítást, amit aztán Hartmann átdolgozott. A Petőfi-versfordításokat két kötetben tervezték megjelentetni, az első Petőfi 1848 márciusa előtt írt verseit, a második az ez utáni verseket tartalmazta volna. Csak az első kötet látott napvilágot: Alexander Petőfi: *Gedichte*, Aus dem Ungarischen übersetzt von Fr. Szarvady und M. Hartmann (Darmstadt, Leske, 1851). Szemző Piroska szerint Hartmann élete vége felé, 1867-ben járt Pesten, ugyanis felkérték, legyen a *Pester Lloyd* külpolitikai rovatának szerkesztője, de ezt nem vállalta el.

Adolf Neustadt (Prága, 1812–Bécs, 1875) csak a 92. oldalon említi egy lábjegyzetben, ő nem tartozik a kötetben bemutatott szerzők közé, mivel nem publikált szépirodalmat, szerkesztői ténykedése mellett közgazdasági szakíróként is működött, de a magyarországi német nyelvű sajtó fontos alakja volt. Szabadelvű publicisztikai tevékenysége miatt az osztrák titkosrendőrség üldözte, így került először Grim-

mába, Lipcsébe, majd onnan 1839-ben Pestre, 1841-ben a Saphir Zsigmond által szerkesztett *Pesther Tageblatt* munkatársa, majd ugyanez évtől Pozsonyban élt, a *Pressburger Zeitung* és irodalmi melléklapja, a *Pannonia* korszakalkotó jelentőségű szerkesztője volt. 1848-ban a pozsonyi zsidóellenes zavargások miatt hagyta el a várost. Ezután Bécsbe ment majd Prágában, Olaszországban, Angliában és Franciaországban utazott, végül Bécsben telepedett le és az *Oesterreichische Zeitungot* szerkesztette. Vele behatóan foglalkozik Bódyné Márkus Rozália 2010-ben Münchenben megjelent disszertációjában.

Ruth Kestenberg-Gladstein a leghosszabb Leopold Kompert életét és írói munkásságát ismerteti. Leopold Kompert (Mnichovo Hradiště németül: Münchengrätz, 1822 – Bécs, 1886) egyetemi éveit alatt fő kenyérkereseti forrása a házitanítóskodás volt, 1837 és 1839 között Prágában, majd 1839-től 1841-ben Bécsben. Ő az egyetlen a kötetben bemutatott zsidó írók közül, aki éveket töltött el Magyarországon. 1840-ben a Lenau költészetéből a szabadság és romantika hazájaként megismert Alföldre utazott. Hazafelé Pozsonyban megismerkedett Neustadt Adolffal, és a *Pressburger Zeitung* munkatársa lett. A Szegeden írt „Pusztabilder” című munkája megjelent a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* és ezt fordításban az *Életképek* is közölte – írja Szinyei. Osztern szerint útleírásain kívül néhány novellát és színikritikát is publikált a *Pannoniában* és a *Pesther Tageblattban*. Ezután bécsi lapok is sorra hozták írásait. A *Pesther Tageblatt* 1845 januárjában három részletben közölte Kompertnek a bécsi *Sonntagsblätter*ből átvett, a pusztaromantika kellékeit (csárda, cigány) felvonultató elbeszélését, az „Eine Musikantenwerbung”-ot. 1843-tól gróf Andrássy György meghívására a Gömör megyei Hosszúrétre ment a gróf fiahoz házitanítónak. 1847-ben befejezte a nevelősködést és beiratkozott a bécsi egyetem orvostudományi karára. 1848-ban azonban abbahagyta tanulmányait és újságíró lett. 1848-tól 1852-ig az *Oesterreichischer Lloyd*ot szerkesztette. A gettóvilágot ábrázoló „Aus dem Ghetto” (Leipzig, Grunow, 1848) és a „Böhmische Juden” /Wien, Jaspár, Hügel und Manz, 1851) című el-

beszélésköteteivel nagy sikert aratott és ismert íróvá vált. Kompert egész életében a nagyon népszerű, zsidók és nem zsidók által kedvelt, olvasott írók közé tartozott.

Kompert prózaírói értékelését Ruth Kestenberg-Gladstein úgy foglalja össze, hogy az ifjúnémet (jungdeutsch) próza vonalába sorolható, útleírásainak, zsánerképeinek a költői realizmus a legjellemzőbb stílusjegye. De Osztern Rózsa Kompert korai magyar tárgyú elbeszéléseit még romantikusnak tartja, azt írja, hogy Kompert „megelégszik néhány hangulatos vonással. A természet megelevenedése, fantasztikum, exotikum”. Természetesen használja a korban elterjedt romantikus kliséket, a nyargaló ménes, a csikós, a kocsmában a Rákóczi-indulót játszó cigány képét. Ugyanakkor például Szeged történeti fejlődésének hosszadalmas bemutatását, a líraiságból, a romantikából a realitásba való átmenetet Osztern Heine hatásának tartja. Kompert későbbi munkáiban a gettóábrázolás már az érettebb realitást mutatja. Kompert ábrázolásai azonban nem szociológiai, hanem inkább néprajzi ihletésűek. Az szerzőnk sok novella részletes tartalmi ismertetése után kiemeli, hogy Kompert az első zsidó író, aki a zsidók és keresztények közti szerelmet ábrázolta, a boldogságot azonban nem mindig sikerült elérni még a kikeresztelkedés árán sem. Kompert liberálisabb felfogásával novelláiban már utat mutatott az ortodoxiától való eltávolodás felé. Leopold Kompert a *Sonntagsblätter*ben is publikált. A lap többször közölt részleteket *Aus dem Ghetto* című művéből. Így például 1846 májusában Kompert mutatta be a zsidók tradicionális húsvéti szokásait. Gettó történeteit folytatta a lapban 1847 szeptemberében és 1848 januárjában.

A Frankl köré szerveződött bécsi zsidó értelmiségi baráti körnek tagja volt Hartmann és Kompert (valamint a kötetben nem tárgyalt pozsonyi születésű Dux Adolf és az Óbudáról származó publicistává és politikussá lett Adolf Fischhof bécsi orvos) mellett a szintén csehországi születésű Sigfried (Isaac Salomon) Kapper (Smíchov, 1820 – Pisa, 1879). A kötetben bemutatott írók mindegyike Frankl kivételével Prágában kezdte gimnáziumi tanulmányait, majd útjaik 1844 után elágaztak egymástól, hogy

aztán az 1848-as bécsi forradalom idején újra találkozhatnak. Kapper is Bécsben végzett orvos, de ő az egyetlen közülük, aki élete végéig hivatásként gyakorolta is szakmáját. Ő is résztvevője volt a bécsi forradalomnak, majd utazásai végeztével, melyek többek között Dél-Magyarországot is érintették, 1854-ben visszatért Csehországba, feleségül vette Moritz Hartmann testvérét Annát, majd csehországi kisvárosokban, élete végén pedig Prágában praktizált és a publikálást csak mellesleg üzte. A magyar téma egyetlen művében „Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution” (Berlin: Duncker, 1851) szerepel. Míg Frankl és Hartmannt liberális ’48-as nézeteikkel politikailag és költőileg túlhaladottnak lehet a század végére minősíteni, Kestenberg-Gladstein szerint az első csehszlovák köztársaság idején (1918–1938) Kappert a csehországi judaizmus atyjának tekintették és olvasott írónak számított. Kapper politikailag, művészileg, de főleg társadalmilag mindig cseh körökben mozgott. Bár kimondottan német neveltetésben részesült, első verseskötete mégis cseh költeményeket tartalmazott. Témái között szerepelnek identitásproblémái és a magány. Míg Frankl, Hartmann és Kompert mindig a német nyelvűséget részesítette előnyben, Kapper, aki öntudatos zsidó volt ugyan, de cseh állampolgárnak tartotta magát, fordított is cseh nyelvre. Ők négyen életük során végig levelezésben álltak egymással és figyelemmel kísérték egymás alkotásait. Bár Kappert ismerték a magyarországi német sajtó munkatársai, már csak Franklhoz fűződő kapcsolataik révén is, de publikációival sem az általam ismert hazai német nyelvű lapokban, sem a szakirodalomban nem találkoztam.

A szerzőnő egyáltalán nem foglalkozik Isidor Hellerrel (Jungbunzlau, Mladá Bolesláv/Csehország, 1816 – Arco, Olaszország, 1876), aki író, újságíró és szerkesztő volt, 1846-ban lett a *Der Ungar* főmunkatársa, főképp novellákat és útleírásokat publikált a lapban. 1848-ban kiadta a *Morgenröthe* című lapot, majd elhagyta Magyarországot.

Rajta kívül nem említi Julius Seidlitz (tkp. Ignaz Jeitteles, Prága, 1814 – Bécs, 1857), prá-

gai születésű bécsi író és újságíró sem, aki kikeresztelkedése után Seidlitz néven publikált. 1848-ban a bécsi *Presse*, majd később a *Wiener Stadt- und Vorstadt-Zeitung* (1855) szerkesztője volt, egész életében az osztrák cenzúra elől menekült, így került Szászországba, majd telepedett le Pesten, ahol ő vezette az *Ungar* tárca és kritikái rovatát és írt érzelmes, romantikus színezetű társadalmi novellákat is.

Kestenberg-Gladstein úgy összegzi műve végén a zsidó Vormärz íróinak jelentőségét, hogy az ő, 48 előtt napvilágot látott műveikben is megjelenő romantikus vonásokat felmutató liberalizmus a század második felében is folytatódott, amikor már általános gazdasági fellendülést értek meg a zsidók, a régi csehországi zsidó közösségek lassan megszűntek, a nagyobb, főleg iparral rendelkező városokban alakultak újabb zsidó városrészek, negyedek, ahol már a vallási szokások is liberalizálódtak. Nagyon hasznos és fontos munka ez a több évtizedes kutatáson alapuló kötet, amely segít a Nyugat- és Közép-európai zsidóság újkori történetét ezeknek a mára feledésbe merült szerzőknek a bemutatásán keresztül feleleveníteni, ugyanakkor rendkívül sok adalékot szolgáltat a korszak a német nyelvű irodalom- és sajtótörténetéhez is. Azt, hogy ezeknek az íróknak sikerült a gettóból kikerülniük, bizonyítja, hogy írói munkásságuk a német nyelvű irodalom részévé vált.

RÓZSA MÁRIA

Pesti Brigitta, Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális örökség), 493 p., ill.

Mindig nagy érdeklődéssel veszek a kezembe olyan művet, amely a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* retrospektív nemzeti bibliográfiája alapján készült. Pesti Brigitta könyve is ilyen, hiszen szerzője az *RMNy* II. és III. kötetének anyagából indult ki, amikor a 17. század első hatodfél évtizedében nyomtatásban megjelent magyar nyelvű munkák dedikációinak feldolgozására vállalkozott. Ezeket elemzi retorikai és irodalomszociológiai szempontból, majd

pedig a dedikációk címzettjeinek rendszerezésével mutatja be a kor magyar nyelvű irodalmának támogatási rendszerét. Innen a könyv címe: *Dedikáció és mecenatúra*.

Témaválasztását csak üdvözölni lehet, hiszen átfogó monográfia a paratextusokról és azokon belül erről a műfajról még nem született Magyarországon. Érintőlegesen írt róluk pl. Máté Károly (*A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI–XVII. századi magyar irodalom történetéhez*, Budapest, 1930), vagy a könyvtörténet jeles művelője, Gulyás Pál (*A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVII. században (1527–1773) = Magyar Könyvszemle*, 1944, 100–133), és születtek olyan résztanulmányok, mint Hargittay Emilé *Péter előszavairól és könyvajánlásairól* (= *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, 2004, 374–383) stb. Azt mondhatnánk, hogy a paratextusok, amelyeket a könyvben alap-szakirodalomként idézett Gérard Genette „szövegküszöbként” (seuils) definiált, ingerküszöb alatt maradtak a hazai kutatók számára. De valljuk meg őszintén, nem csak a kutatók számára, hiszen a könyvek prae- és postlimináriáit – hogy a könyvtörténetből megszokottabb terminusokat is használjuk – vagyis ajánlást, előszót, utószót a modern könyvek esetén sem nagyon olvas az ember, hanem inkább csak átlapoz. Csokonai Vitéz Mihály ezt szemléletesebben így fogalmazta meg a *Dorottya* bevezetésében: „Közönséges dolog az authoroknál előljáró beszédet írni, de még közönségesebb az olvasóknál azt soha el nem olvasni.”

Pesti Brigitta szerencsére nem így tett, hanem kigyűjtött, elolvasott és több szempontból is feldolgozott 269, a megjelölt időkorban a történelmi Magyarországon és külföldön magyar nyelven megjelent nyomtatványhoz készült ajánlólevelet és néhány ajánló előbeszédet, Geleji Katona Istvántól véve kölcsön a terminust, azaz olyan írásokat, amelyekben az ajánlások és előszavak jellegzetességei keverednek. Kiindulásként könyve elején a nemzetközi irodalomelméleti kutatás paratextusokra vonatkozó eredményeit ismerteti, hangsúlyosan figyelve módszertani és terminológiai kérdésfelvetésekre. Tulajdonképpen az általa bemutatott külföldi szakirodal-

mat tekintve elmondhatjuk, hogy igazán összefoglaló, jelentős monográfia más nemzetek esetében is eléggé későre született meg, és most már Pesti Brigittának köszönhetően nem olyan óriási a lemaradásunk más nemzetekhez képest.

A szakirodalmi áttekintés után a témához közelítve tárgyalja a barokk kiadványok dedikációit, amelyek főleg azzal a céllal készültek, hogy a szerző a megszólított patrónustól megszerezze a könyv kinyomtatásához szükséges anyagi támogatást, illetve ha azt már előzőleg megkapta, azt reprezentálja.

Valójában ez a fejezet is – mint általában az egész könyv – mind időben, mind térben túlmutat a hazai barokk nyomtatványokon. És jól is van ez így, hiszen érdekes áttekintést olvashatunk pl. a dedikációs gyakorlat kialakulásáról Hésziodosztól kezdődően, a római klasszikusok ajánlásain át egészen Kazinczy Ferencig. Különösen érdekes a dedikáció különböző formáinak hazai előfordulásait számba venni. Az ’ajánlólevél’ formát igen sokan választották. Magyar nyelvű ’dedikációs lap’-ot már nehéz volt találni. Így nevezi Pesti azt a formulát, amelyen csupán az ajánlás címzettjének neve és rangja, áldáskérés és aláírás szerepel. Erre a jelenségre Fischer János kassai könyvnyomtató 1612-re szóló kalendáriumát hozza egyedüli példának a könyv. Valóban ez a gyakorlat később fog elterjedni latin nyelvű nyomtatványaink bizonyos műfajcsoportjában: ezt az *RMNy* ’szöveg nélküli ajánlás’-nak nevezi. Az *RMNy* III. kötetében öt ilyen található. Johann Heinrich Alsted elnöklétével lefolytatott református teológiai vizsgája tétéleit ajánlotta ilyen formában egy lengyel hallgató lengyel támogatóinak, Geleji Katona Istvánnak és Alstednek 1638-ban Gyulafehérvárott (*RMNy* 1718). 1640-ben Trencsénben logikai vizsgatételek „B” variánsa jelent meg szöveg nélküli ajánlással (*RMNy* 1856). Ismeretes ilyen dedikációval két evangélikus vitairat Horváth Andrásztól (*RMNy* 2440, *RMNy* 2441) és végül ugyancsak szöveg nélküli ajánlással jelent meg Lőcsén 1654-ben Matthias Zimmermann prédikációja *Deo, magistratui, civibus populoque* címezve (*RMNy* 2539).

57 szöveg nélküli ajánlást számoltam össze viszont már az *RMNy* IV. kötetében, azaz

az 1656 és 1670 között megjelent nyomtatványok között. Ezek mind teológiai vagy filozófiai – természetesen latin nyelvű – vizsgátelek fautorainak, mecénásainak szólnak. Vannak közöttük variáns példányok, amelyek más-más személyt vagy testületet szólítanak meg, de egyikük sem szöveges. Brassói, eperjesi, lőcsei, nagyszombati, pataki, trencsényi, váradi nyomtatványok, amelyek a helyi iskolákban tartott vizsgákhoz kapcsolódnak. Általában a címlap hátára nyomtatták a dedikációkat, külföldi egyetemi nyomtatványok példáját követve.

A könyvajánlások további formai variánsát, a 'dedikációs illusztráció'-t, amely magát a könyv felajánlásának aktusát ábrázolja is, főleg a kéziratos korban lehet sokat találni. Nyomatott könyvben egyetlen magyar vonatkozású metszetet mutat be Pesti Brigitta, amely egyben könyve címlapját is díszíti. Ez a Pozsonyban született jezsuita Zacharias Trinkellius *Divinatorium viae et vitae aeternae* című, 1663-ban Bécsben kiadott, Lippay György esztergomi érseknek ajánlott munkájából való. Pesti nem nevezi meg az illusztráció metszójét, de Szabó Károlytól tudni lehet, hogy Johann Daniel Ther Portten metszette Nagyszombatban (*RMK III 2201*: «Joh. Dan. de Portten. sculp. Tyrn.»).

Hasonlót az *RMNy IV*. köteté is tartalmaz (*RMNy 2862*). Michael Mihotsa erdélyi nemes Barcsay Ákos fejedelem költségén tanult Nagyszombatban, és filozófiai téziseit rézmetszetes díszcímlappal jelentette meg 1659-ben Nagyszombatban. E lap tetején közepén a Nap látható diadalszekéren. Alatta felhőkön fejedelmi pár ül. A metszet alsó felében közepén egy férfialak látható, aki jobb kezében könyvet emel a fejedelmi pár felé, baljával címerre támaszkodik. A metszetet a legalul olvasható feliratok szerint *Jacobus Roß* rajzolta (*delin.*), és *Joa. Daniel de Portten sculpsit, Tyrn.* vagyis ugyanaz az 1658 és 1671 között Nagyszombatban működött Johann Daniel Ther Portten németalföldi rézmetsző, aki a Pesti Brigitta által idézett Trinkellius mű dedikációs illusztrációját.

A németalföldi mester egyszerre dolgozott Nagyszombat székhellyel bécsi és nagyszombati megrendelője számára. Csak meg kellett tudni fizetni a munkáját. Lippay György eszter-

gomi érsek vagy Barcsay Ákos erdélyi fejedelem patronáltjának erre lehetősége volt!

A következő nagy fejezet a dedikációk retorikai sajátosságairól szól. Minthogy ezek a szövegek levélformában íródtak, ezért Pesti Brigitta a levél retorikájával kapcsolatos kérdések tisztázásával kezdi mondandóját. Megállapítja, hogy „Magyarországon a 18. század végéig sem a levél retorikájával kapcsolatos irodalom, sem levelezési útmutató vagy levélgyűjtemény nem jelent meg.” Ő magyar nyelvű irodalomra gondol, hiszen – miként végig is vezeti – valóban az első magyar nyelvű levélretorika 1793-ban jelent meg Pesten Mészáros Ignácól.

De latin nyelvű levélgyűjtemény, amelyet az itthoni iskolákban tankönyv gyanánt használtak, több is akad hazai nyomtatványaink között is. Mégpedig ugyanolyanok, mint amelyekből a különböző funkciójú levelek megszerkesztésének a mikéntjét az európai humanista iskolákban elsajátították. Így jelent meg 1581-ben Kolozsvárott Cicero episztoláinak Johann Sturm strassburgi iskolamester oktatási célra összeállított válogatása (*RMNy 488*). A vizsgált korszakban, a 17. század közepén Gyulafehérváron az ottani tanulók számára olyan Cicero levélgyűjteményt adtak ki (*RMNy 2367*), amelynek eredetije a holland és fríz iskolák számára Leidenben jelent meg 1626-ban. Pár évvel később szinte változatlan formában négyszer is kiadták ugyancsak tankönyvként Cicero leveleit (Lőcse 1656, *RMNy 2646*; Várad 1656, *RMNy 2674*; Trencsén 1658, *RMNy 2803*; Lőcse 1664, *RMNy 3160*). Ezek a tankönyveken iskoláztak korabeli hazai szerzőink. A peregrinusok pedig még külföldön tökéletesíthették retorikai tudásukat.

A retorikátörténeti kutatások és azokon belül az utóbbi évtizedekben a toposzkutatás is igen nagy közkeveltségnek örvend. Pesti Brigitta is elvégezte a dedikációk retorikai elemzését: részletesen bemutatta az ajánlólevelek szerkezeti felépítésének általános jellemzőit és kigyűjtötte, majd rendszerezte az ajánlólevelekben előforduló toposzokat. Ezeket a következő csoportosításban tárgyalja: szerénységi formulák, exordium toposz, dicstoposzok. Ez utóbbi csoporton belül elkülöníti a személyes, a vallással

kapcsolatos és a mecénási szereppel összefüggő közhelyeket. A könyv főrészében olvasható idézeteken túl a *Mellékletben* található példatár bővebb válogatást ad közre, lényegében megtartva az ismertett csopontosítást. Pesti nagyon helyesen mai helyesírásban, de az eredeti szöveghez híven írta át a régi magyar szövegrészleteket.

A főrész utolsó nagy egysége a magyar irodalom támogatási rendszerét mutatja be az ajánlólevelek segítségével 1601 és 1655 között. Itt kapunk képet a patrónusokról, a támogatás formáiról, a támogatott művek műfaji sajátosságairól – egyszerűen arról, hogy az adott korszakban ki kit és miért patronált. A *Mellékletben* ehhez a fejezethez táblázatos áttekintést is talál az olvasó, amely a főszöveg kategorizálását követve közli az ajánlások címzettjeit és az általuk támogatott művek *RMNy* számát. Sajnos külföldi patrónusokról – így a Szenci Molnár Albertet támogató és a főszövegben – igaz nem ebben a fejezetben – továbbá a toposzgyűjteményben is említett Móríc hesseni fejedelem és IV. Pfalzi Frigyes nem szerepel a *Világi patronátus – egyéni patrónusok* kategórián belül nagyon helyesen külön tárgyalta *Fejedelmek* alfejezetben.

Pesti Brigitta statisztikai adatokkal és ami még ennél is fontosabb, jól kiválasztott, találó szövegannyalgal reprezentált kutatási eredményeit itt nincs mód ismertetni. Egészen biztos vagyok abban, hogy a régi magyar művelődéstörténettel foglalkozó kutatók nagy haszonnal fogják használni. Reméljük, hogy hamarosan lesz folytatása is. A további kutatómunkát elsősorban a most megjelent rendkívül informatív, jól dokumentált könyv szerzőjétől várjuk, de bízom abban, hogy lesznek hasonlóan magas színvonalon és eredményesen működő követői is. Jó lenne időben visszafelé is kiterjeszteni a vizsgálódásokat a 16. századra, illetve előre felé a 18. század végéig. Továbbá, miként azt a szöveg nélküli ajánlások számának növekedése is bizonyítja egyes műfajokban, nem lehet a latin, a német, sőt a biblikus cseh nyelvű ajánlólevelek hasonlóan részletes irodalomszociológiai és retorikai elemzése nélkül általános képet kialakítanunk a magyarországi ajánlólevelek retorikájáról. Különösen a latin nyelvűek elemzését tartom nagyon fontosnak, hiszen

azon növekedett fel a nemzeti nyelvű. Érdekes lenne azonos szerzőnek latinul és nemzeti nyelven írott szövegeit ebben a műfajban összevetni. Vajon azonos módon szerkeszti a különböző nyelvű szövegeket? Milyen toposzokat használ? – és a kérdéseket még lehetne szaporítani.

Az ajánlólevelek mellett a jövő kutatóinak az előszavakkal vagy a könyv végére került paratextusokkal is foglalkozniuk kellene. Példaképpen legyen szabad újra Szenci Molnár Albertre utalnom. Kálvin-fordításának utolsó lapján jegyezte fel azoknak nevét, akiknek „Isten után kegyelmes és atyafiúi szeretetből nyújtott segedelmekkel vihette véghez ez ilyen munkát” (*Szenci Molnár Albert költői művei*, sajtó alá rend. Stoll Béla, Budapest, 1971 [Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6], 499–500). A felsorolás Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna, német fejedelmek, németországi hugenotta egyházak lelkészei, pataki és nagyszombati polgárok és peregrináló diákok nevét – összesen mintegy 70-et – tartalmazza, továbbá megnevez 12 németalföldi várost is, amelyek előljárói Szenci Molnár segítségére voltak. Az ilyen, szinte példátlan hazai és nemzetközi összefogás vagy akár naplókából, levéltári forrásokból is kiszűrt információk nem maradhatnak ki abból a végső nagy összefoglalásból, amely a hazai mecénatúra történetéről fog szólni. Ebbe az irányba a kezdő lépést Pesti Brigitta könyve már magas színvonalon megtette.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Magyar könyvtártörténeti kronológia. 4. kötet, 2008–2010, Pótlások, javítások, 996–2007. Összeállította Gerő Gyula, A szerkesztésben közreműködött Rácz Ágnes, Bp., OSZK, 2014, 428 p.

Újabban egyre gyakrabban lehet hallani a levéltár, a múzeum, illetve a könyvtár együttes megnevezésére a közgyűjtemény helyett az angol „memory institutions” magyar megfelelőjeként a „memória-intézmények”, a „memória intézményei” vagy az „emlékezet intézményei” kifejezést. A hagyományos értelemben valóban mindhárom intézménynek alapvetően a közösségi emlékezet írott, tárgyi, illetve nyomtatott

vagy audiovizuális, illetve e-dokumentumainak gyűjtése, őrzése és kutathatóvá tétele a feladata. Közülük a könyvtár nem kizárólag archívum, mivel dokumentumainak használatára révén nemcsak kultúráközvetítő, hanem kultúraformáló, tudatformáló intézmény is. Létrejötté, működése, hatása a közösség művelődéstörténetének részét képezi. E történet narratívájának alapja, váza egy eseménysor, amelyre támaszkodva bemutathatóak, értékelhetőek a folyamatok, feltárhatóak az összefüggések. Egy ilyen eseménytár, egy ilyen kronológia hatékony ismeretközlésként is funkcionálhat addig is, amíg egy történeti feloldozás meg nem születik.

A világban viszonylag elég sok könyvtár összeállította és közzétette (többnyire a honlapján) történetének fontosabb dátumait. A könyvtári, könyvtárosi egyesületek (ALA, AIB, MKE) működéséről is közreadtak önállóan vagy rész-közleményként kronológiát. A könyvtárosság történetéről néhány általános eseménynaptár is készült. Ilyen a John Leonard Thornton által összeállított *The chronology of librarianship* című, Londonban, 1941-ben megjelent mű, amely Asszurbanipál könyvtárától kezdve az 1938. évig tartalmazza a legfontosabb dátumokhoz köthető történéseket. Magyarországi vonatkozások is találhatók az események között: Mátyás király Corvina könyvtára (1443–90), az Egyetemi Könyvtár alapítása (1635) és a gróf Széchényi Ferenc által alapított Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1802). Egy másik, Kr. u. 100-tól 1959-ig terjedő összeállítás, Josephine Metcalfé Smith munkájaként az Egyesült Államokban, 1968-ban, *A chronology of librarianship* címmel jelent meg (Metuchen, Scarecrow Press). Eseményeinek többsége amerikai, és bár közül olyan dátumokat is, amelyek európai, ázsiai országokhoz kötődnek, de magyar vonatkozás nem található ezek között. Található viszont két adat e kötet folytatásában (WILHITE, Jeffrey M., *A chronology of librarianship, 1960–2000*, Lanham, Scarecrow Press, 2009): az 1972-es budapesti IFLA közgyűlés és 1978-ban a Magyar Nemzeti Bibliográfia, Könyvek Bibliográfiájának számítógépes megjelenése.

Ugyanakkor olyan kronológiát, amely egy ország könyvtári világának teljességét foglal-

ja magába, hiába keresünk külföldi nemzeti könyvtárak online katalógusában. Úgy tűnik, hogy ebben a kategóriában unikumnak számít a magyarországi könyvtárosság kronológiája, amelyet 2009-es kiadási évvel jelentett meg az Országos Széchényi Könyvtár. A Gerő Gyula által összeállított eseménynaptár, amely a pannonhalmi bencés monostor könyvtárának a szerzet megalapításának kezdő évétől 2007. december 31-ig húsz témakörben több mint 16 ezer eseményről és csaknem 4700 személyről, továbbá 3050 intézményről, szervezetről, közületről, vállalkozásról stb. közöl tömören megfogalmazott információt dátumhoz kötött időrendben. A nagyalakú kiadvány első és második kötetének 960 oldalas kronológia részét harmadikként 357 oldalas mutatókövet követi. A recenzorok impozáns múltidéző adattárként, a könyvtárügy valamennyi szereplője számára fontos és alapvető kézikönyvként értékelték. A *Magyar Könyvszemle*ben Pogány György mutatta be, értékelté a folyóirat 2011. évi 3. számában. Ismertetését a recenzor azzal zárta, hogy: „Nem vitás, hogy sok évtizedes szakmai működésének megkoronázása a mű közreadása, de remélhetően lesz energiája és kitarása a kronológia folytatásához [...]”

Nos, a kilencvenedik évét járó Gerő Gyulának volt még energiája és kitarása: tovább folytatta kronológiáját. Az új összeállítás – nevezetesen az 2008. január 1-jétől 2010. december 31-ig terjedő időszak eseményei, valamint a korábbi kötetek pótlásai és javításai – a mű negyedik köteteként, 2014 őszén jelent meg, szintén az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában. A magyar, illetve az angol nyelvű előszó-ból megtudjuk, hogy ennek a negyedik kötetnek eseményei ugyanannak a húsz témakörnek alapján lettek kiválogatva, mint előzménye. Ilyen témakör a jogi szabályozás, az irányító szervek és működésük; az egyes könyvtárak alapítása, szervezeti változása, névfelvétele vagy névváltoztatása, esetleg megszűnése; a könyvtárakat ért havaria-esetek (földrengés, árvíz, tűz, betörés, baleset és hasonló); építkezések, bővítések; vezetőkre, illetve jeles könyvtárosokra vonatkozó információk; az egyetemi, főiskolai könyvtáros képzés; országos, illetve regionális

tanácskozások, továbbképzések, tanfolyamok; könyvtárak szereplése rádió- és tv-műsorokban; jelentős és értékes könyvtári tárgyú monografikus vagy időszaki kiadványok; könyvtári mozgalmak, egyesületek, nagyrendezvények és végül bekerültek – egyedi elbírálás alapján – egyéb, itt fel nem sorolt események is.

A három év könyvtári eseményeit 1247 leírás tartalmazza, azonos elrendezésben (kéthasábos tördelésben dátum és rövid leírás) mint az előzmény köteteké. Ebben a három évben összesen 1096 nap volt, és bár nem szerepel az eseménysorban minden egyes nap, a többlet abból adódik, hogy az azonos napra eső, egymástól független események külön-külön tételeként szerepelnek. Az adatok jelen esetben is hivatkozás nélküliek, de Gerő Gyula precizításra törekvését személyesen is tapasztalva, nyugodtan állíthatjuk, hogy megbízható pontosságúak. Mellesleg innen tudhatjuk meg azt is, hogy a kronológia első három kötete valójában 2010. február 1-jén jelent meg, tehát nem címolalán feltüntetett 2009-ben.

A három év kronológiáját követő, a *Pótlások és javítások a Magyar könyvtártörténeti kronológia 1996–2007 c. kiadvány kötetéhez* című rész az 1448 körüli idővel, az első teljes egészében magyar nyelven írott könyv keletkezési idejével indul. Ez egy pótlólagos adat, nem szerepel az első kötetben. Ilyen pótlás a viszonylag kevésbé feltárt 1945 előtti időszakból összesen 416 szerepel. A huszadik század későbbi éveire vonatkozóan kiegészültek például az egykori járási könyvtárak korábban hiányzó adatai vagy a megyei kórházi könyvtárhálózat létrejöttének, történetének (illetve felszámolásának) eseményei. Ezekkel a kiegészítésekkel az eseményleírások száma együttesen 18 830-ra emelkedett. Az ebben a részben közölt javító tételek többsége adat-, illetve szövegkiegészítés (tehát további információk közlése), de – ami ilyen óriási terjedelmű és több mint egy évezredet átfogó munkánál elkerülhetetlen – találunk adatok és szövegek helyesbítését is. A kiegészítéseknél, illetve helyesbítéseknél megjegyzésként minden esetben közlésre került az, hogy a *Kronológia* melyik kötetének, hányadik oldalán található a módosítandó tétel.

Ezt a részt – még a kötetben alkalmazott rövidítések feloldása előtt – egy négyoldalas táblázat követi. A Somogyi József által készített összeállítás 63 hazai nagykönyvtár, könyvtáros munkakörben dolgozó 2896 munkatársára vonatkozóan közöl összesített képzési adatokat a 2010. december 31-i állapot alapján.

A kötet kronológiai részét a személynevek, majd az intézmények, szervezetek, települések, földrajzi egységek, ezt követően pedig a tárgymutató zárja. A mutatótételek, hasonlóan az előzményhez, az esemény dátumához utalnak. Ha a mutatók tételeiben a 1996–2007-es és a 2008–2010-es évkörre vonatkozóan is vannak hivatkozások, akkor a közölt dátumok egységes időrendben találhatóak, s a két évkört tipográfiai jel különíti el.

A negyedik kötetet *A magyar könyvtártörténeti kronológiában említett kiadványok bibliográfiája* című fejezet zárja. Egy bibliográfia szerkezetét, tételeinek formátumát és adattartalmát mindig a funkciója határozza meg. A Rácz Ágnes által összeállított bibliográfia minden vonatkozásban betölti feladatát. A megjelenési évek szerint, azon belül a szerzők, illetve a címek szerint besorolt tételek azoknak a kiadványoknak a részletes, pontos leírásai, amelyek a Kronológiában többnyire csak a címük szerint szerepelnek. Ha a tényleges megjelenési év eltért a kiadványban közölt évtől, akkor a szögletes zárójelben közölt valódi megjelenési év vált az elsődleges besorolási szemponttá.

A tételek formátumának kialakításakor el kellett tekinteni az ISBD alapú, teljes leírást tartalmazó bibliográfiai rekordok közlésétől, mivel ezzel jelentősen megnövekedett volna a kiadvány terjedelme. A szerkesztő költségtagarékos, egyedi, a kiadvány céljának legmegfelelőbb megoldásokat alkalmazott. Nem szerepelnek a kiemelt besorolási adatok. Elmaradt a szóközzel közlendő, adatsoportokat, adatelemeket jelölő központosítási jelek nagy része, illetve mással lett helyettesítve. Szerzős művek esetében a szerző(k) neve a leírás elejére került és egy – a magyar helyesírási szabályzat szerint közölt – kettőspont után következik a mű címe: a leírásban tehát nem ismétlődik meg szerzőségi közlésként a szerző(k) neve. A központosítási

jel elhagyása következtében nagy kezdőbetűs lett az alcím, és szintén a helyesírási szabályzatunk általános előírása szerint szerepelnek nagy kezdőbetűvel az újságok, a folyóiratok és az évkönyvek címének szavai. A kiadványok azonosító számának (ISBN, ISSN) elhagyása szintén a terjedelmet csökkentette. Mindezekről a tételek előtti szöveges magyarázatból tájékozódhatunk, amely az adatelemek megnevezésével egy-egy mintát is közöl a könyvekről, valamint az időszaki kiadványokról.

Az összesen 2541 tétel Andreas Hess 1473-as *Chronica Hungarorum* című nyomtatványával kezdődik. Számuk 1949-ig együttesen 447 kiadvány, az ötvenes évektől pedig az alábbi táblázat szerint alakul évtizedenként a Kronológiában említett kiadványok száma:

1950-es évek	180
1960-as évek	258
1970-es évek	340
1980-as évek	379
1990-es évek	368
2000-es évek	512
2010-ben	56
2011-ben	1

A nyomtatásban megjelentetett szakmai kiadványok, a könyvtárosi segédkönyvek, a bibliográfiák, a könyvtári híradók és egyéb szakterületi folyóiratok (köztük az 1876-ban megindult *Magyar Könyv-Szemle*) között először 1952-ben jelenik meg a diafilm, 1982-ben a mikrofilm, 1989-ben a hajlékonylemez (floppy), majd a CD-ROM és 1997-től a webes dokumentumok. A *Kronológiában* említett kiadványok sorát egy 2010. október 14-i konferencia tanulmányainak 2011-ben közreadott kötete zárja.

Gerő Gyula a négy kötetben a magyar, illetve magyarországi könyvtárosság több mint egy évezredét mutatja be a 18830 esemény leírásával, a név szerint említett, több mint 5700 személyre és a szintén több mint 3600 hatóságra, intézményre, szervezetre vonatkozó adatokkal. Ahogyan a kötetekben latinul és magyarul is mottóként megfogalmazta: Ami erőmből telt megtettem / Bevégeztem amit elkezdtem. Nos, ha Gerő Gyula be is fejezte, remélhetőleg a ha-

zai könyvtárosság történetének ez a megkerülhetetlen forrásbázisa nem fejeződik be 2010 végével, hanem intézményesítve (akár a Könyvtári Intézet keretében) tovább épül – a későbbiekben szabad webes hozzáféréssel a könyvtárügy, illetve az egyes könyvtárak történetének kutatói számára. Hasznosításával remélhetően minden könyvtári honlapon olvasható lesz a 'Rólunk' menüpont alatt legalább néhány mondat az intézmény megalapításának, létrejöttének hiteles körülményeiről, gyűjteményének eredetéről, az esetleges elődintézményekről.

Gerő Gyula történeti kronológiája a könyvtártörténet-írás egyik műfajában alkotott maradandót. A kötetek adatgazdagsága remélhetően inspirálóan hat majd hazai könyvtárügyünk, különösen a 20. századi könyvtári ellátottság, a 20. századi könyvtári intézmények, a 20. századi könyvtárosság kritikai szemléletű történeti feldolgozására is.

KÉGLI FERENC

Ein Heiliger unterwegs in Europa, Tausend Jahre Koloman-Verehrung in Melk (1014–2014), Hrsg. von Meta Niederkorn-Bruck, Wien, Weimar, Köln, Böhlau, 2014, 528 p. ISBN 978-3-205-79556-8

Szent Kálmán Stockerau környéki erőszakos halálának (1012) és melki eltemetésének (1014) ezredik évfordulója kínált arra alkalmat, hogy 2012-ben a melki apátságban egy reprezentatív konferencián tekintsék át tiszteletének legkülönfélébb szempontjait. Jelen kötet a konferencián elhangzott előadások javát, összesen 21-t tartalmaz, ami egyfelől örvendetes, másfelől magyar előadó hiányában a hazai olvasóban jogos hiányérzetet kelt. A kötet szerkesztőjének, Meta Niederkorn-Brucknak neve (Mittelalterliche Geschichte und Historische Hilfswissenschaften, Universität Wien) ugyanakkor megnyugtathatja az olvasót, hiszen ő a kérdéskör legjobb osztrák ismerője, akinek munkái mindmáig alapvető kézikönyvei a Kálmán-kutatásnak (*Der heilige Koloman, Der erste Patron Niederösterreichs*, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 16, Wien, 1992, nem kevésbé korábbi

tanulmánykötete, *Koloman 1012–2012, Tradition und Wandel in der Verehrung des Heiligen. Kontinuitäten und Brüche als Ausdruck der Zeit*, Melk, 2012). A konferencia jellegéből és céljából is következik, hogy a szakmai és tudományos népszerűsítő szempontok a tanulmányok között, sőt egyazon előadáson belül is keverednek, aminek talán annyi pozitív eredménye lehet, hogy a könyvet egy szélesebb olvasókörzés veszi majd kézbe, minthogyha a kiadó egy steril szakkönyvet jelentett volna meg.

Meta Niederkorn-Bruck nyitó tanulmányában a szent ünnepének a kalendáriumokban való előfordulását követi nyomon a 12.-től a 21. századig, ami elsősorban az eltemetés ünnepnapját, október 13-át, másodsorban a halál feltételezett napját, július 17-t, illetve 26-t jelenti. Kálmán ünnepé kétségkívül hamar regionális jelentőségre tesz szert, a regensburgi Martyrologium Wolfhardi-ba már 1100 körül bemásolják, de Regensburgban is pótlólag beírják nevét még a 12. század elején, s rögtön tegyük hozzá, Magyarországra is eljut a tisztelete. Sajátos, hogy bár nyugtázza Kálmán magyar királynak – elsősorban Bagi Dániel német nyelvű írásai alapján – a magyar történelemben játszott szerepét, mégis nevével kapcsolatban semmiféle megjegyzést nem tesz, sőt ennek az egész kötetben alig találjuk nyomát. A kötet egy későbbi tanulmányában, a bajor földi kultuszt vizsgálva a magyar király névadására Alois Schmid utal, igaz Kosztolnyik Zoltán angol nyelvű munkája alapján. Joggal hiányoljuk a legutóbbi magyarországi publikációk hiányát (KERTÉSZ Balázs, *Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről, Magyar vonatkozások egy müncheni és egy melki kódexben = Magyar Könyvszemle*, 2011, 445–465; KERNY Terézia, *Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról = Ars Hungarica*, 2001, 9–32), amik akár külön-külön is helyet kaphattak volna német fordításban jelen tanulmánykötetben. A nagy ívű tanulmányban joggal utal ausztriai tiszteletének II. Ottokár cseh király, IV. Rudolf herceg, III. Frigyes és Miska császárok nevéhez kapcsolható fordulópontjaira, míg a 16. század elejére hivatalosan és végérvényesen Kálmán helyet kap az osztrák védőszentek között, amint azt Dürer híres 1517-es fametszetén is meg-

csodálhatjuk. Érdekeséget persze bőven említ a tanulmány, miként jelenik meg az anglikán naptárak hatására október 13-án Hitvalló Edvárd ünnepe, vagy a hitleri időben miként vált a nap a fajvédőnek tekintett Gobineau halálának emléknapjává. Nem meglepő, hogy manapság Ausztriában sem tudnak a fiatalok már semmit a történeti Kálmánról, miként a névadásban is teljesen divatja múlttá vált. Meglepő persze, hogy a hangsúlyosan napjainkig eljutó bemutatás az internetes forrásokat és honlapokat teljesen mellőzi.

A következő tanulmányok inkább a történeti háttér megrajzolására vállalkoztak, semmint, hogy Kálmán tiszteletéhez nyújtsanak újabb közvetlen adalékokot. Ide tartozik az Ausztria elnevezés (Österreich) nyomon követése a történelemben a 10.-től a 20. századig (Ernst Bruckmüller, Institut für Österreichskunde); az első ezredforduló körüli Német-római birodalom és szomszédjainak kapcsolatát felvázoló tanulmány (Rainald Dubski, Universität Wien); a nálunk is jól ismert gnadensdorfi honfoglalás kori sír és leleteinek bemutatása (Ernst Lauer-mann, Museum für Urgeschichte, Asparn/Zaya), valamint Altmann, passauai püspök életútjának (1010/1020–1091) felvázolása (Udo Fischer, Paudorf-Göttweig, plébános).

A Kálmánra vonatkozó történeti elbeszélő forrásokat mutatja be Andreas Bihrer (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel), elsősorban Thietmar von Merseburg krónikája alapján. Érvelése szerint Thietmarnak a szentre vonatkozó említése (VII. 76) rendkívül jelentős, mivel csak mint egyszerű peregrinust említi, s Melkbe való 'translatió'-ját kapcsolatba hozza Henrik örgróffal. Érdekes, hogy a Babenbergekkel jó kapcsolatot ápoló Thietmar a melki hagyománnyal (Annales Mellicenses) szemben (1012. meghal, 1013. első eltemetés, 1014. melki 'translatio') egyetlen évhez, vélhetően 1017-hez csoportosítja az eseményeket, sőt saját kezűleg korrigálja a fennmaradt kéziratban a szent nevét, ami annál inkább is érthetőbb, mivel a krónikában az ír Kilián kíséretében szerepel egy másik Colomannus is. A szerző – szemben a korábbi szakirodalommal – úgy gondolja, hogy Kálmán semmiképpen sem lehetett szentföldi zárandok,

azzá, mégpedig írnek majd csak a 12. század elején (más, korábbi vélemény szerint a 11. század végén) íródott passiója és a későbbi hagyomány teszi meg. A szintén 11. századi Niederalteichi Évkönyv azonban már említi a halál helyeként Stockeraut, azt határozottan 1012-re datálva.

A kötet egyik leginformatívabb írása a Kálmán tiszteletére a 11–16. századok között íródott egyszólamú liturgikus énekek zenetörténeti elemzésével foglalkozik (David Merlin, Universität Wien). A szerzők közül ő az első, aki a liturgikus források alapján megállapítja, hogy Melk környékéről a régi bajor területekre, különösen a passauai püspökség hatósugarában kisugárzott a szent tisztelete a Melk – Bécs – Bécsújhely – Sopron – Pozsony neveivel jelzett területre, egészen Magyarorszáig, Szlovéniáig és Dél-Tirolig. Hivatkozik is Lauf Judit német nyelvű tanulmányra (*Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg = Codices Manuscripti*, 73/74, 2010, 15–30, magyarul: *Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörödékek alapján = Magyar Könyvszemle*, 2009, 273–304.).

Hasonlóképpen tanulságos írások tekintik át Kálmán latin és német nyelvű legendáit (Christine Glassner, ÖAW, Abteilung Schrift- und Buchwesen des Instituts für Mittelalterforschung, Wien), valamint későközépkori és kora újkori melki tiszteletének forduló pontjait (Gottfried Glassner OSB, Melk), aminek főbb állomásai: 1170-ben a Péter templomból az apátsági templomba való átvitele, 1363-ban a gótikus síremlékének elkészítése, 1429-ben a Kálmán oltár felszentelése, a melki reform hatására tiszteletének terjedése, 1451-ben ünnepnapjára a vásártartási kiváltság megszerzése, 1594-ben a Kálmán kriptá megújítása, 1647-ben a kora-barokk Kálmán oltár felállítása, majd 1735-ben a barokk apátsági templomban a síremlék megújítása. A ma is látható oltárról Werner Telesko (ÖAW, Institut für Kunst- und musikhistorische Forschungen, Wien) gazdagon illusztrált tanulmánya nyújt pontosabb tájékoztatást. Kálmán tiszteletének melki vonatkozásait tárgyalja a Melket ábrázoló 18. századi metszeteket (Ralph Andraschek-Holzer, Niederösterreichische Landesbibliothek,

St. Pölten), a melki Babenberg sírfeliratokat bemutató írások (Andreas Zajic, Universität Wien). Külön tanulmányban szólnak a néprajzi vonatkozásokról (Edeltraud Ambros), valamint a Kálmánról íródott, a bécsi egyetemhez kapcsolódó humanista kör verseiről, így Johannes Stabius (1513) és Joachim Vadianus alkotásairól, amiket latinul és német fordításban is olvashatunk a kötetben (Elisabeth Klecker, Universität Wien).

Igen érdekes kérdéseket vet fel a szent vélt vagy lehetséges írországi eredetét számba véve Dagmar Ó Riain-Raedel (Cork University). Először az ír királyfi-legendával foglalkozik, s megállapítja, hogy annak legkorábbi nyomai a 17. századi ír ferencesekhez kapcsolódnak. Valójában írásos forrás egyetlen vonatkozó feltevést sem támogat, tekintsék Kálmánt az 1022-ben meghalt Maol Seachnaill fiának, akár más genealógiával próbálkozzanak. A skót eredet kutatása, és jórészt hamisított forrásokkal való igazolása pedig abból a tényből fakad, hogy a skótokat sokáig nem azonosították az írekkel, s Kálmán passiója „Scotice gentis oriundum” szavait helytelenül értelmezték. A melki forrásokban már a 16. század elején Kálmán mint a Magyarországon született Essexi Margit fia tűnik fel, amit talán a Péter, magyar királyhoz kapcsolt ereklyeszerzés története is befolyásolhatott (ami érdekes módon csak itt kerül említésre a kötetben). A krónikás Thietmar szavait értelmezve tovább gondolja Christine Glassner felvetését, hogy a „speculator” a történetben nemcsak kémet, hanem püspököt is jelölhetett, s ebben az értelemben Kálmán 1012-ben akár „szolgálati úton” is járhatott a térségben, miközben Kálmán szentföldi zarandokútját ő sem tartja valószínűnek. A passió megszületését joggal hozza kapcsolatba a melkiek rivalizálásával az új Babenberg-alapítással, Klosterneuburggal, miként az 1155-ben alapított bécsi Schottenstifttel is tanácsos volt tudatosítani, hogy az első ír mártír ereklyéi nem náluk, hanem Melkben nyugodnak. A történet manipulatív voltát támogatja az a tény is, hogy az ír szenteket említő korai források a térségben furcsa módon hallgatnak Kálmánról. Hozzátehetjük, manapság a magyar nyelvű honlapokon is elterjedt Kál-

mán skót származtatása, magyar anyától született skót királyné, Szent Margit fiaként említik, pl. athlynx.net/archives/3555 (2014. 12. 30.).

A korszak történeti és művelődéstörténeti háttérét megvilágító tanulmányok sorába tartozik a szentföldi zarándoklatok nyugati emlékanyagáról szóló írás (Michael Grünbart, Wilhelms-Universität Münster); a dortmundi városi védőszentet, Reinoldus bemutatása (Thomas Schilp, Universität Duisburg-Essen); a Vornbacherek 11–12. századi Melkhez fűződő viszonyát elemző írás (Klaus Lohrmann); a politika és a szentek tiszteletének kapcsolatát széles perspektívába bemutató áttekintés, eljutva egészen 2003-ig, amikor felső-ausztriai tartományi patrónussá Szt. Flóriánt választották, sőt 2012-ig Orbán Viktor ópusztaszeri turul szobrot avató beszédéig (Kathrin Pallestrang, Museum für Völkerkunde, Wien), vagy éppen a zarándoklatoknak és szentkultusznak a történelemoktatásban betöltött szerepéről szóló pedagógiai kitekintés (Andrea Longoni-Hötschl (Universität Wien) is ebbe a sorba tartozik.

A kötet olvasóinak nagy nyeresége, hogy a téma legfrissebb szakirodalmával, valamint a művészeti vonatkozásokban gazsámú, kiváló minőségű illusztrációval ismerkedhetnek meg. Bizonyos témák és megközelítések hiánya regisztrálható, így a magyarországi tisztelete, vagy a melki fej-ereklytartó kutatástörténete, aminek ismét számos, legalábbis kutatástörténeti magyar vonatkozása lenne (vö. Kovács Éva, *Species, Modus, Ordo*, Bp., 1998, 205.). Hasonlóképpen Kálmán király mellett Károly Róbert törvénytelen fia, Kálmán püspök neve is említendő lenne, különösen mivel a nevével ellátott, mindmáig bizonytalan datálású díszkard éppen a bécsi KHM Waffensammlungjában található, ami a Szent György lovagrenddel is kapcsolatba hozható (VESZPRÉMY László, *A Szent György-lovagrend: a kutatás állása = Károly Róbert és kora*, szerk. Kerny Terézia, Smohay András, Székesfehérvár, 2011, 72–73). Éppen jelen kötet is igazolja, hogy a legnevesebb Kálmán nevet viselő személyek, egy király és püspök éppen Magyarországon éltek, másutt Európában hasonlót nem találunk.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Ősz Sándor Előd, Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben, Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 21), 500 p.

A Kálvin Emlékévek (2009–2014) eredményeként a közelmúltban jelent meg Buzogány Dezső fordításában az *Institutio*, s ezzel szinte egy időben a *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* (a továbbiakban: *BCT*). A fiatal kolozsvári levéltáros, Ősz Sándor Előd az Erdélyi Református Egyházkerület támogatásával kapott lehetőséget arra, hogy feltérképezze az Erdélyben, a Partium keleti részén és néhány Ó-Romániában található könyvtárban őrzött Kálvin-köteteket. A Bukaresttől Zilahig terjedő, 37 közgyűjteményt érintő kutatóutak páratlan gazdagságban tárták fel a kora újkori művelődés- és egyháztörténet egyik meghatározó alakjának irodalmi termését, a nagyszabású vállalkozás eredményeként veheti kézbe az olvasó a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet sorozatának legújabb tagját.

A számok önmagukért beszélnek: a közgyűjteményekben őrzött 294 kötetben 358 Kálvin-kiadást felmutató munka kiegészült 2 magántulajdonban lévő kötettel. A találati lista viszonylag kis átfedést mutat az *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban közölt tételekkel (százötvenkettőtől mindössze huszonkettőt sikerült azonosítani), ezért is hangsúlyoznunk kell az autopszia fontosságát. A szerző főleg e két korpuszra alapozta a kutatást, célja nem csupán a kötetek számba vétele volt, hanem a segítségükkel kirajzolódó Kálvin-olvasó hazai értelmiségi körök rekonstrukciója is. A possessorbejegyzésekből kiolvasható 900 egykori tulajdonosból közel hétszáz esetben ismerhetjük meg legalább az egyik szolgálati/működési helyét és annak idejét, a többiekéről nem maradt fenn adat. A forrásviszonyoknak köszönhetően főként azokat lehetett beazonosítani, akik a wittenbergi, az odera-frankfurti, a heidelbergi vagy más protestáns egyetemeken peregrináltak.

Ősz Előd négy nagyobb csoportba osztotta a Kálvin-műveket: az *Institutiókat*, a bibliama-

gyarazatokat, a kisebb munkákat és a magyar nyelvű fordításokat különítve el. Az egyes kategóriák tárgyalásánál a példányszámot, a térbeli és időbeli elterjedtség statisztikai vizsgálatát követi a tulajdonosok bemutatása századonként és felekezetenként, előbb a magán-, majd az intézményi gyűjtemények példáján keresztül.

Elsőként a genfi reformátor dogmatikai főművének 110 latin, mindössze 1 német (!) és 2 francia nyelvű kiadását ismerhetjük meg. Ezek negyede a 16., harmada a 17., negyede a 18. században kerülhetett Erdélybe – részben megerősítve Révész Imre véleményét, miszerint Kálvin jelentősebb mértékű hatásával elsősorban a 17. század második felétől számolhatunk. A reformáció századában élt tulajdonosok közül két markáns, Wittenberget megjárt tulajdonosi kör határozható meg: a szász, valamint a kelet-magyarországi és felvidéki területekről származó peregrinusok. Az *Institutiók* bekerülése a hazai gyűjteményekbe tükrözi a korszakban bekövetkező változásokat is, például az ortodox lutheránussá merevedő Wittenbergből a református Heidelbergbe átpártoló egyetemjárók esetét is. A 16. századi evangélikusok, majd a századfordulón megjelenő kolozsvári unitárius tulajdonosok mellett a 17. században meghatározóvá váltak a főleg erdélyi és partiumi református possessorok, akik a bejegyzések tanúsága szerint általában másod-harmadkézből jutottak olvasnivalóhoz. A század második feléből több világi személy is feltűnik a gyűjtők között, így Teleki Mihály kancellár, Szeñci Kertész Ábrahám tipográfus és a históriás Cserei Mihály. Ugyanebben az időszakban már minden jelentősebb erdélyi intézményi könyvtárban regisztrálható Kálvin főműve. A 18. században szinte teljesen magyar és református volt az *Institutio* olvasótábor, amely főként a leendő vagy már működő egyházi értelmiségiekből állt. A possessorokon túl Ősz Előd figyelmet szentelt más jellegű bejegyzésnek is, így meglepő gazdagsággal tárul fel Thuri Farkas Pál disztichonjának (110 *Institutió*ból huszonnyolcra jegyezték fel), vagy a Béza sírjára készült epitaphium elterjedtsége (5 kötetben).

A 107 kötetben (gyakran kolligátum formájában) fellelhető 155 bibliai kommentár arra

utalhat, hogy a Szentírás könyveihez készült magyarázatok a dogmatikai összefoglalásnál kevésbé jelentettek ütközőpontot a különböző felekezetű olvasók között, ezért korábban és szélesebb körben terjedtek Erdélyben, mint az *Institutio*. A kötetek fele a 16., a másik fele egyenlő arányban megosztva a 17. és a 18. században került az erdélyi kultúra vérkeringésébe. A 16. században megjelent félszáz bibliamagyarázat-kiadás közül alig hatból nincs ma példány Erdélyben, s tegyük hozzá: a kora újkorban ez a hiátus vélhetően még csekélyebb mértékű volt. Az első tulajdonosok nem a német ajkú lutheránus, hanem a kelet-magyarországi mezővárosi diákság köréből kerültek ki, ugyanakkor a 16. századikak közül többségben voltak a wittenbergi szász peregrinusok, a kommentárok ötödét a század 70-es éveiben hozták haza ládáikban. Az egyre ortodoxabbá váló szász evangélikus egyházban létező kriptokálvinizmus elterjedtségére utalhat, hogy több kötetet is birtokolhattak a tulajdonosok, ami kizárja a véletlen bekerülést. Egyetlen kiemelkedő példával illusztrálva: a berethalmi Franz Saliceus 5 Kálvin-kötetet őrzött a gyűjteményében. Az írásmagyarázó Kálvin munkásságából főként a kispőfétákhöz készült kommentárokkal és az *Evangéliumi Harmóniá*-val találkozhatunk. A 17. századtól a bibliamagyarázatok tulajdonosai között is a kálvinisták kerültek többségbe, a kelet-magyarországi és az erdélyi származásúak megoszlása 50-50% lehetett. Az intézményi gyűjtemények vizsgálatánál nélkülözhetetlenek az *Adattár*-sorozat darabjai, jórészt ezek alapján rekonstruálható az egykori sárospatak-marosvásárhelyi, a szatmári, a kolozsvári, az enyedi és a debreceni diákság egykori tudásbázisa. A 18. században mintha megállt volna a kommentárok felekezetek közötti átívelő kézről kézre adása, vagy legalábbis sokkal kevésbé kimutatható, mint az *Institutió*-ké; szinte kizárólag csak református tulajdonosokkal találkozunk.

A kisebb teológiai értekezések, vitairatok, a különböző gyűjteményes kiadások (az *Opuscula omnia*, a *Tractatus theologici omnes*, a levelezésgyűjtemények), a latin nyelvű Genfi katekizmus és az opera omniák köréből 73 művet találunk 58 kötetben. Elsősorban a refor-

máció századában voltak népszerűek, a 17. és 18. században kerülhetett Erdélybe a művek egy-egy negyede. A kisebb munkák különböző kiadásainak alig több mint fele jutott el Erdélybe, amit magyarázhatunk egyrészt műfaji sajátosságokkal (nem kézikönyvként használták őket, hanem egy adott teológiai problémát tárgyaltak), kiadástörténeti okokkal (a gyűjteményes kötetek mellőzhetővé tették a korábban megjelent egyes kiadványokat), és vélhetően a méretükből és jellegükből adódó könnyebb elhasználódással is. Erdélybe főként Kálvin lutheránusokkal és szentháromságtagadókkal folytatott polémiájának terméséből érkeztek nyomtatványok, egyes darabok (pl. az anabaptistákkal vitázó *Psychopannychia*) a megjelenést követő bő egy évtizeden belül. Az erdélyi lutheránus egyháztagok követték az úrvacsoravita fejleményeit, emellett például a Joachim Westphal hamburgi evangélikus lelkész ellen írott 3 értekezést is regisztrálja a *BCT*. A legnagyobb tömegben az unitáriusok körében találkozhatunk a kisebb munkákkal, például a Servet ellen született *Defensio orthodoxae fidei*vel, de jelen vannak a katolikus féllal vitázó munkák is. Utóbbira szép találat a Szenci Molnár Albert legkorábban, 1598-ban beszerzett köteteként számon tartható kolligátum, amelynek lapjain félszáznál több glosszát is olvashatunk. Ezek vizsgálata önálló tanulmányt kívánhat, csakúgy, mint több más, a szerző által felfedezett terjedelmesebb bejegyzés. A gyűjteményes kiadások nagyobb részét ezúttal is a 16. század második felében, a wittenbergi szász peregrinusok hozták haza, feltételezhetően a körükben terjedő kriptokálvinizmus újabb jeleként, bár véleményem szerint nem zárható ki, hogy a közülük többen éppen a reformátusokkal folytatott küzdelemhez gyűjtötték municiót. A 17. századra kiegyenlítődött a református és evangélikus tulajdonosok számaránya, ezzel párhuzamosan figyelemre méltó, hogy a századok között erősen csökkent az *Institutió*t beszerzőké. A 17. század közepétől számos vezető református egyházi értelmiségi könyvtárában regisztrálható a gyűjteményes kötetek valamelyike: Pósa-házi János, Horti István, Toffeus Mihály, idősebb Szatmárnémeti Mihály és a kevésbé ismert Vajdaszentiványi János kükül-

ló esperes, akinek egyik példányában szám-talan értékes magyar nyelvű marginália várja a közlést. A gyűjteményes kiadások a 18. században is forgalomban maradtak, ekkor érkeztek meg az első többkötetes opera omnia-k, a németalföldi peregrinusok ládáiban. A szerző egy *Epistolae*-kiadásban található bejegyzéshez kapcsolódva felelevenít egy régóta figyelmen kívül hagyott adalékot az egykor Szenci Molnár Albert tulajdonában lévő, Bullingerhez szóló autográf Kálvin-levelekről, amelyek véleménye szerint Kemény József hagyatékában lap-panghatnak.

Végül a magyar nyelven megjelent Kálvin-kiadások egykori tulajdonosaival ismerkedhetünk meg. Melius Genfi kátéjának mindössze néhány lapnyi töredékének elterjedtsége teljes homályban marad, nem így Szenci Molnár *Institutió*-fordítása amelyből 11 példányt találunk a *BCT* lapjain, ebből nyolcat kolozsvári gyűjteményekben. Többségüket világi tulajdonosok forgathatták, mint Iktári Bethlen Péter, vagy Harthai Gábor zempléni alispán, akinek Ceglédi István, a későbbi jeles hitvitázó még leideni tanulmányai idején küldött egy példányt. Újabb filológiai adalékkal gazdagodik az olvasó az 5 példányban fellelt 1695. évi Tótfalusi Kis Miklós-féle Genfi káté-kiadással kapcsolatban, amelyről ezentúl tudni illik, hogy a jeles nyomdász helyett Zilahi István marosvásárhelyi lelkész fordította.

A szerző következtetései jól átgondoltak, kellően óvatosak és megfelelően összegzik a köteteket felvonultató katalógushoz készült bevezető tanulmány eredményeit. Ebből megtudjuk például, hogy a 280 nem magyar nyelvű kiadásból származó példány harmada már a 16. században Erdély valamelyik bibliotékájában volt, 27%-a a 17., 21%-a pedig a 18. században került be, azaz csökkenő tendenciáról tudósít a statisztika. A legkorábbi időkben a wittenbergi egyetemi diákság szerepét kell hangsúlyozni, ám az ő esetükben több ok is állhatott a háttérben: az egyetem szabadabb légköre, vagy az, hogy az egyetemi városban nyílt alkalmuk a beszerzésre. A tulajdonosok között érthető okokból többségben vannak a református lelkészek, 376-ból 220-an Erdélyben, 156-an valamelyik

kelet-magyarországi gyülekezetnél szolgáltak. Összességében jellemző, hogy a 17. és 18. században megismerhető több mint 320 kálvinista prédikátor számához képest mindössze 46 szolgatársuk élt a 16. században, s kezdettől fogva fokozatosan nőtt a körükben a Királyhágón túli tulajdonosok száma. A reformáció történetének első századában a possessorok többsége még az akadémiták közül került ki, a 17. századtól fokozatosan nőtt a domidoctusok száma. A református világiakat alig kéttucatnyi név jelzi. Számos más felekezethez tartozó, egykori magán- és intézményi könyvtárból származnak adatok, az katolikusok 16 (főként jezsuita rendházak), az evangélikusok 97 kötettel vannak jelen a vizsgálatban, utóbbiak alkották a tulajdonosok 20%-át. Főleg a 17. századból ismerünk 47 erdélyi unitárius possessor, elsősorban kolozsvári magyarokat. A műfaji megoszlást tekintve a kutatás során nagyjából egyenlő arányban mutatkoztak az *Institutiók* és a bibliamagyarázatok, a kisebb munkák és a magyar fordítások csekély szeletét jelentették az erdélyiek által megismerhető Kálvin-életműnek.

A magyar nyelvű törzsszöveget Verók Attila tolmácsolásában az anyanyelvűvel megegyező terjedelmű német fordítás és egy román nyelvű 20 oldalas összefoglaló követi, Bogdan Crăciun munkája, így a kutatás eredményei bekerülhetnek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is.

A *BCT* legértékesebb része a rengeteg új adatot felsorakoztató, több mint 230 oldal terjedelmű, 358 tételes *Katalógus*. A korábban ismertetett négy csoportnak megfelelően a szerző itt is külön tárgyalja az idegen nyelvű *Institutiókat*, a bibliai kommentárokat, a kisebb munkákat és a magyar nyelvű Kálvin-kiadásokat. A tételek felépítésénél egymást követik a cím- és a kiadási adatok, a méret és a terjedelem, az esetleges hiány jelzése, a supralibrosok és possessorbejegyzések, valamint a bélyegzők szövegei. A kéziratos bejegyzések közül a rövidebbeket teljes szöveggel közölte a szerző, a hosszabbak közül a magyarokat ugyancsak teljes egészében megtaláljuk, a terjedelmesebb latin margináliákat pedig többnyire a tartalmi jellemzőkre való utalás helyettesíti, kivéve, ha egyháztörténeti értékűek, vagy ha a kötet provenienciájára való

utalást rejtenek. A leírás végén a lelőhely és jelzet kombinációját követi a bibliográfiai kézikönyvekre történő hivatkozás. A kolligátumok több tételt alkotnak, és a szerzőnek gondja volt arra is, hogy ne sikkadjon el az az értékes adat sem, hogy milyen, más munkákkal (Melanchthon, Bullinger, Brenz és Hieronymus Zanchius művei, az Ágostai Hitvallás) köttették egybe Kálvin írásait.

Néhány jellemző példával szeretném illusztrálni, hogy milyen adatokkal gazdagodhatunk a *BCT* tételeit böngészve. A kötet-történetek figyelmére érdemesek a táblák középmezőjében lemezpárokkal (Luther/Melanchthon, Justitia/Fortuna) nyomott német reneszánsz típusú kötések. A kötetstáblákon és az előzéklapokon számos vegyes tartalmú latin, magyar, héber, görög, sőt arab nyelvű kéziratos megjegyzés vár megfigyeltésre, közöttük gazdaság- és orvostörténeti tárgyúak is. A szokásos családi feljegyzéseken túl azonban főként egyháztörténeti részletekkel találkozhatunk (a genfi reformátor Mózes 2. könyvéhez írott magyarázataira utaló zsinati határozattal, Szenci Molnár János alvinci működését megörökítő adattal, lelkészi ordinációs névsorral). A teológiai szempontból értékes Kálvin-recepció értékelését illetően autopszián alapuló további vizsgálatokat követelnek azok a tételek, ahol az olvasók által bejegyzett margináliákra utal a szerző.

Reméljük, mind többen indulnak el kutatni a tételek nyomán, amiben segítségükre lesznek a lábjegyzetekben és a bibliográfiában felsorakoztatott szakirodalom és a lelőhely-mutató. A kötet használhatóságát nagyban növeli a címmutató, amely segítségével kiadásokra is rákereshetünk, így tudva meg például, hogy az 1576. évi *Institutio*-kiadásból 9 példányt rejtenek az erdélyi gyűjtemények. Külön mutatót kaptak a supralibrosok, ezek segítségével Erdélyen kívüli könyvtárakban is sikerrel oldhatjuk fel az ismeretlen tulajdonosokat rejtő monogramokat. Nem maradhatott el a személy- és az önálló helynévmutató sem.

Nyomatott kötet nincs hiba nélkül, így ez esetben is találunk néhány elütést és a mutatóból kimaradt személynevet, ám ezek érdemben nem csökkentik Ősz Előd éveken át tartó kutatásának eredményeit. Nem egyszer olyan példákat is

merhetünk meg, amik arra mutatnak, hogy Kálvin műveit már a szerző életében olvashatták az erdélyi tulajdonosok. Az egyház- és művelődéstörténeti háttér megrajzolása példászerű, ugyan akkor a korábbi szakirodalmi előzményeket bemutató felsorolásából kimaradt az a 2011-ben megjelent tanulmánykötet (Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről, szerk., előszó Gáborjáni Szabó Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011), amelyben a kutatás egy korábbi fázisának eredményeiről számolt be a szerző. A közölt példák szemléletesek, a szerző számos esetben korrigálja az elsősorban hiányos forrásadottságokból származó szakirodalmi tévedéseket is. A lehetőségekhez mérten célszerű lett volna néhány jellemző példát fotómásolatban is bemutatni az említett 2011-es Kálvin-kötet mintájára, vagy az Interneten, virtuális szemle formájában, akár a 2014 októberében Kolozsvárott rendezett *Kálvin erdélyi olvasói* című kiállítás anyagát alapul véve.

Ősz Előd felveti, hogy a kötetek évszázados vándorútja miatt célszerű lenne elkészíteni a teljes Kárpát-medencei regisztert, hogy megismerhessük a Kálvin-művek elterjedésének történetét. Ennek alapjai részben már adóttak, a MOKKA-R katalógusában (<http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>) az *Institutio* 58, a *Harmonia* 18 példányának leírására bukkanhatunk. Hasonlóan nagy nyereség lehetne a reformáció korát kutatóknak, ha Buzogány Dezső többször hivatkozott Melancthon-katalógusa is megjelenhetne, hogy összevethessük a *BCT* eredményeivel, feltárva a reformátorok egymással csak részben összehasonlítható életművének meggyökerezését az erdélyi protestáns kultúrában.

OLÁH RÓBERT

John Roger Paas, *The German Political Broad-sheet 1600–1700*, Volume 12, (1686–1700), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014.

Utolsó forrásközlő kötetéhez érkezett John Roger Paasnak a Harrasowitz Verlaggal 1985-ben indított nagyszabású vállalkozása, mely a 17. századi politikai tartalmú röplapokat térképezte fel

kronologikus rendben. A 12. kötet 268 röplapot és 62 variációt tett közzé 15 ország 65 gyűjteményéből, közte négy magyarországi gyűjtemény anyagát is felhasználva (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Történeti Múzeum és Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár).

A szerző a teljes 12 kötetben 3777 röplapot és 823 variánst publikált kiváló minőségben az eredeti röplapokat általában jellemző plakát méretben (A3), a röplapok értelmezéséhez szükséges módon, a kép és szöveg együttes jelentőségét figyelembe véve. Örömteli, hogy a szisztematikus munka meghozta gyümölcsét, és sikerült az eredeti szándéknak megfelelően a teljes sorozatot közzétenni. Az elmúlt harminc évben a kora újkori röplapok kutatásának körülményei és lehetőségei sokat változtak. Napjainkban nemzetközi szinten is virágkorát éli a kora újkori politikai és társadalmi nyilvánosság kutatása, a 16–17. századi információrobbanás, a nyílt és rejtett híráramlás vizsgálata, az európai hatalmi központok propagandatechnikáinak elemzése, nyomdászcsaládok és metszőműhelyek működésének a feltérképezése. A metszetekkel illusztrált röplapoknak Németországon belül különösen sokféle politika-, irodalom-, művészet-, művelődés-, mentalitás-, információ- és sajtótörténeti vonatkozású feldolgozása indult meg egyetemekhez, gyűjteményekhez és kutatókönyvtárakhoz szorosan kapcsolódva. A kutatásnak nagy lendületet adott, hogy már nemcsak a VD17 gondosan épített adatbázisa jelent biztos tájékoztatósi pontot (VD17: Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts [www.vd17.de]), hanem jelentős gyűjtemények, múzeumok, könyvtárak kezdtek el digitalizálni kora újkori nyomtatványaikat, köztük a röplapgyűjteményeket. A braunschweigi és wolfenbütteli „virtuális rézmetszetgyűjtemény” már 46000 tételből áll (<http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de>). A gyors ütemű digitalizálás látványosan felgyorsította a kutatási lehetőségeket hadi és politikai eseményekre, világi és egyházi propagandára, uralkodókra, de metszőkre, kiadókra és toposzokra vonatkozóan is. Az újabb megjelent katalógus kötetek kapcsán több recenzió is felvetette, hogy van-e értelme,

tudományos jogosultsága a nem digitalizált röplapkiadásnak (SCHILLING, Michael, Rezension von John Roger Paas, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 10, 1671–1682, Wiesbaden, 2010 = *Sehepunkte*, 11(2011) Nr. 9. www.sehepunkte.de/2011/09/19090; POLLEROSS, Friedrich, PAAS, John Roger, *The German Political Broadsheet 1600–1700* Volume 11, 1683–1685, Wiesbaden, 2012; *Frühneuzeit-Info, Herausgegeben vom Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit = Jahrgang* 25, 2014, 277–278).

A kétkedő felvetés érthető, ám a nyomtatott kiadás létjogosultságát bizonyítja, hogy milyen sokféle kontextust kínál fel a politikai röplapok egész századon átívelő tudatos összeválogatása. Sokatmondó a korszak bestseller témájának számító török vonatkozású információk mennyiségi változása, s a 17. századi törökkép látványos átalakulása, az ellenségkép gondos felépítése, majd lebontása. Tanulságos az egyidejűleg megjelenő röplapok heterogén volta, a kvalitásbeli különbségek művészi kivitelezés, propagandatechnikák és politikai tartalom alapján. A katalógusban kitapintható, miként nőtt a távolság, amely elválasztotta az uralkodók, hadvezérek szisztematikusan kialakított imázsát és a politika világát bestseller satirikus gúnyrajzokat. Végigkövethető a „virtuális” európai politikai színtér, a nemzetközi nyilvánosság kialakulása, s az itt megjelenő krízistérségek és tematikák gyors változása. A kronologikusan bemutatott német nyelvű politikai tartalmú röplapok tükrözik a külpolitikai aktivitást kísérő intenzív itáliai, francia, németalföldi, angol propaganda hatását is. Megragadhatóvá válik, hogy miként terjedtek el és értékelődtek át politikai allegóriák, amelyek adatbázisokban nehezen kereshetők, miközben a szimbólumok közérthető értelmezéssel meghatározó szerepet játszottak a korban. A katalógus az egyes röplapok korabeli elterjedtségéhez is támpontokat ad, lényeges kérdés, hogy a példányok csak ritkaságként maradtak fent egy-egy különleges családi gyűjteményben, netán protestáns német fejedelmi udvarokban, vagy nagy számban szóródtak szét már a korszakban akár országhatárokat átlépő módon.

A magyar vonatkozású német nyelvű röpla-

pok feltérképezéséhez és elemzéséhez is sokféle értelmezési keretet ad a nyomtatott katalógus, hiszen „mérhetővé” válik, hogy mikor játszottak meghatározó szerepet a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség belpolitikai eseményei, valamint pozícióváltozásai a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. Vizsgálható általa, hogy az uralkodói reprezentáció és a hadi hírek mellett miként kerültek előtérbe a magyar rendi politika törekvései vagy éppen a felekezeti viszonyok változása, krízisei. Az 1686 és 1700 közti időszakot felölelő 12. kötetnek is az egyik „főszereplője” a Magyar Királyság, s különösen az Oszmán Birodalom magyarországi visszaszorítását eredményező hosszú háború (1683–1699) második időszaka, amely alapvetően befolyásolta a térség hatalmi erőviszonyait. A német nyelvű politikai röplapok katalógusából is kitűnik, hogy Buda 1686-os visszafoglalása a 17. századi Európa egyik meghatározó közös élménye volt. A katalógusban szereplő Buda visszavételéről tudósító huszonöt röplap döntő többsége mind metszetanyagában, mind a közzétett információban különlegesen magas színvonalú.

A metszők és kiadók feltűntetésével közzétett röplapok egyértelművé tették, hogy mely hatalmi központhoz köthetők a kiadványok. Jól látható, hogy egyes bécsi kiadók, (Leopold Voigt és Johann Van Ghelen akadémiai kiadó (P-3547, P-3548, P-3549) Johann Martin Lerch) és a császárvárosban működő metszők (Justus van den Nypoort, és Matthias Greischer) meghatározó szerepet játszottak a magyarországi városok és várak alaprajzainak és az ostromok fázisainak hitelességre törekvő közvetítésével. A legszebben kivitelezett metszet, amely városlátképet, hadmérnöki alaprajzot, mozgalmas csatajelenetet, életképeket és egyházi szimbólumokat is ötvöz, s nyolchásábnyi szöveggel jelent meg, jól szervezett együttműködést mutat a Bécsben működő Nypoort, Johann Martin Lerch valamint a nürnbergi Johann Hoffmann között (P-3538). A visszafoglaló háború császárpárti propagandájában az innsbrucki Jakob Jezl metsző is jelentős szerepet játszott. Művei azonosításában Jezl többször használt „szimbolikus névjege” ad támpontokat. Buda ostromá-

ról kiadott metszetén, az égi szférában babérkoszorús kétfejű sas látható, akinek a Szűz Mária ajánlja fel a Magyar Királyságot (P-3533). Egy eddig azonosítatlan 1683-as kiadványán a koronás császári sas még a törökbarát Thököly Imrével is harcol (P-3416).

A színvonalas katolikus propagandában a pápai udvar nemzetközi szinten is meghatározó szerepet játszott. Német röplapok metszetein fennmaradt itáliai feliratok is jelzik, hogy XI. Ince pápa udvarának művészei (Arnoldo van Westerhout, Giuseppe Maria Mitelli) röplapokon is kifinomultan közvetítették a Szent Liga politikai reprezentációját. A katalógusból az is megfoghatóvá válik, hogy jelentős dél-német kiadók, mint az augsburgi Koppmayerek vagy a neves nürnbergi Felsecker család miként specializálódtak a török elleni háború híreire, a tengeri és szárazföldi hadi eseményeket egyaránt bemutatva (PAAS, John Roger, *Die Flugblattproduktion des Augsburger Druckers und Verlegers Jacob Koppmayer 1640–1701 = Gestochen in Augsburg*, Forschungen und Beiträge zur Geschichte der Augsburger Druckgrafik, Hommage a Wolfgang Seitz zum 90. Geburtstag 2011, Hrsg. Von John Roger Paas, Josef H. Biller und Maria-Luise Hopp-Gantner, Augsburg, 2013, 79–100). II. Miksa Emanuel bajor választófejedelem jó nevű hadmérnökei és metszői (Michael Wenning) által Münchenben kiadott röplapjai (P-3599) mellett Bécsben közzétett nyomtatványok is hirdették a bajor oroszlán szerepét a legjelentősebb várostromokban és csatákban (P-3622). Lotharingiai Károly hadvezéri imázsát a korszak egyik legjelentősebb amsterdami grafikus művésze, Romeyn de Hooghe alkotta meg (PA-769, 770) sok változatban készült és széles területen terjesztett metszetén (P-3540–3542, PA-771).

Az alapvetően nem az ellenségnek, hanem a szövetségeseknek megfogalmazott politikai propaganda érdemi hadi ismereteket közvetített a török Buda alaprajzáról, védelmi lehetőségeiről, az ostromárok kialakításának időigényes feladatáról. Bár Budát teljes ostromzár vette körül, a metszetekből kirajzolódik a két fő támadási irány, amelyet észak felől a császári seregek főparancsnokaként Lotharingiai Károly irányított, a Gellért-hegy felől pedig Miksa Emanuel

bajor választófejedelem, aki remek hadmérnökeivel és metszőivel gondosan meg is örökölte az állásait. A június közepétől szeptember 2-áig tartó hosszú ostromról kiadott röplapok több idősíkot egyszerre bemutatva az egész ostromot foglalták össze, csak néhány röplap tudósított az ostrom kezdeti fázisáról (P-3532).

A katalógusban Buda ostromáról közzétett metszetek jó része közismert, elsősorban Rózsa György alapvető munkájának köszönhetően (RÓZSA György, *Budapest régi látképei = Alte Ansichten von Budapest*, 1493–1800, 2. átdolgozott kiadás Budapest, Új Művészet, 1999), az értelmezéshez mégis fontos a műfaj tisztázása, hogy a metszetek nemcsak utólagos hadtudományi munkákban és történeti művekben, hanem szöveggel együtt külön röplapon is megjelentek. A röplapokon közzétett hírekből sokoldalú Magyarország-kép bontakozott ki, amely felelevenítette Buda, és a középkori Magyar Királyság politikai és gazdasági jelentőségét, bemutatta a török kori katonai és kulturális központot, de jelezte a visszafoglalt területben rejlő hatalmas lehetőségeket is. A Buda visszafoglalása körül sokoldalú propaganda reálisan érzékeltette, hogy a magyarországi török végvárrendszer kulcsfontosságú központját sikerült bevenni, amely stratégiai szempontból is meghatározó fordulatot jelentett a török háborúban. Buda visszafoglalásának politikai jelentőségét I. József magyar királyá koronázásáról kiadott röplapok érzékeltették, amelyek a gyermek trónörökösrel is az új korszak kezdetét hirdették. A dinasztikus érdekeket I. József augsburgi római királlyá koronázásakor is színvonalas propaganda fogalmazta meg (P-3660). Bár a pozsonyi koronázásáról kiadott röplapok száma jelentős, e műfajban mégsem érzékelhető, hogy milyen intenzív és kifinomult propaganda övezte az 1687-es koronázást. A magyar főúri öltözetben látható gyermek portréi is hatékony eszközei a politikai imázs formálásának (P-3608, P 3610–3612). A kötetben 1686-os besorolással szerepel egy lovas Thököly Imre portré is (P-3521), amely a sok 1685-ös Thököly-ellenes gúnyrajz után meglepő vagy korábbi ábrázolás.

A katalógusból úgy tűnik, hogy 1686 őszétől

a hadmérnöki rajzok mellett látványosan megemelkedett a betegeskedő, rémálmokkal küszködő (P-3570) szultán gúnyrajzával manipuláló röplapok száma. Már 1683 őszén, Bécs sikertelen ostroma után komoly politikai tétje volt, hogy sikerül-e a Bécs környékét felégető „öselenség” kép helyett a kinevethető és legyőzhető török képet megalkotni és elfogadtatni, s a védekezéssel és békekötéssel szemben a támadó háború alternatívájával érvelni a politikai nyilvánosság előtt. A nagy vérvesztéssel és anyagi áldozatvállalással járó 1686-os budai ostrom után is legitimálni kellett a háború folytatását, ezért emelkedett meg látványosan a törökellenes politikai karikatúrák száma. A gúnyrajzok kapcsán azonban jelezni kell, hogy sokszor nem könnyű megjelenésüket pontosan datálni. A „túl forró budai török fürdőt” bemutató gúnykép (P-3569), ahol még a felrobbant kályha is Buda német nevére játszik rá, és a száradó törölközőkön is a Buda sikeres ostromáig vezető hadi út látható, egyértelműen Buda visszafoglalásához köthető. A Szent Liga gazdasági hasznát és politikai érdekeit pellengérező, feltört szerencsefázékkal gúnyolódó nürnbergi Felsecker röplap azonban valószínűleg későbbre 1687–1688–1689-re datálható (P-3568). A szultánt mint Európa beteg emberét ábrázoló öt nyelven, hat változatban is kiadott (P-3571–2573, PA-776–778) szellemes karikatúra szintén lehetséges, de nem egyértelműen 1686-ra datálható ábrázolás (A francia változat a nagyharsányi csata jelenetével együtt jelent meg az 1688. évre készült párizsi almanach royalon. „Almanach pour l’an de Bissexte MDCLXXXVIII.” „Le Grand Turc desesperé des Medecins” Paris, Chez Francois Jollain, Louvre Collection Rothschild; Rózsa György, *Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában = Folia Historica*, 4(1976), 59, 83). 1686-os év óriási sikereket eredményezett a török elleni hadszíntéren Buda visszafoglalása mellett a jelentős ellátó központ Pécs és Szeged bevételéről is lényeglátó összegzések jelentek meg (P-3561). Velencei gályák görög szigetvilágbeli győzelmeinek katonai és gazdasági értékét is hosszán taglalták német nyomtatványok. Mégis, az 1687–1688 közötti győzelmek propagandájából is kitűnik, hogy az Oszmán

Birodalom továbbra is jelentős katonai potenciállal rendelkezett.

Az 1687. augusztus 12-i, második mohácsi csataként bemutatott nagyharsányi csatáról közzétett nyolcféle, látványos csatajelenetekkel illusztrált beszámoló és hadi jelentés is érzékeltette, hogy Buda végleges megtartásához erre a mezei csatában szerzett győzelemre, a potenciális felmentő sereg felőrlésére is szükség volt. A Belgrád 1688-as bevételéről tudósító tucatnyi röplap alaprajzai, látképei és hadinaplói szintén reálisan érzékeltették a teljes ostrommal bevett erőd katonai jelentőségét – s II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem jól szervezett propagandáját.

Az európai politikában és a magyarországi török hadszíntéren újabb nagy fordulatot XIV. Lajos 1688-as döntése hozott, amikor az 1684-es regensburgi megállapodást felmondva a Rajna mentén indított támadást, kétfrontos háborúra kényszerítve a Német-római Birodalmat. 1689-ben és 1690-ben a német nyelvű politikai röplapok főként a francia seregek gyors és kegyetlen Rajna menti előretöréséről, Heidelberg, Speyer és Mainz ostromáról tudósítottak, a korábbi francia orientációt képviselő választófejedelmek, fejedelmek politikáját is kárhóztatva. A röplapok képanyaga és a szövegek struktúrája (történeti háttér, gazdasági jelentőség, mentendő értékek bemutatása) párhuzamba állítható a magyar vonatkozású röplapokkal (P-3636). A városok alaprajzai azonban (például Mainz ostrománál) részletesebbek és szakszerűbbek (P-3662). Meghökkenítő élmény, amikor Johann Hoffmann nürnbergi kiadó Zrínyi Miklós 1664-es téli hadjáratát, s a felperzselt föld technikáját bemutató térképét (P-2697) újra felhasználva mutatja be a francia hadsereg kegyetlenségét (P-3648).

A francia előrenyomulás mellett a német röplapok szisztematikusan bemutatták a „dicsőséges forradalmat” is, mely II. Jakab angol király elűzésével nemcsak az angol belpolitikában, hanem a külpolitikában is radikális változást hozott, markáns franciaellenes szerepvállalást eredményezett. 1688 novemberétől holland példányok alapján a kedvező helyen fekvő Hamburgban jelentek meg nagy változatosságban Orán-

niai Vilmos angolai partraszállásáról, a Stuart-párti katolikusok, majd az írek feletti győzelmekről hírek (P-3634). Az Amszterdamból áttelepült Thomas Wiering hamburgi kiadó röplapjai tudatosan kötötték össze a francia politika által befolyásolt két színtér eseményeit. Thomas Wiering mind a Rajna menti területek pusztulásáról (Bonn ostromáról, [P-3669]) mind az angolai eseményekről részletesen tudósított (aughrimi csata 1691. július 12-i ([P-3687]). Az angol–holland flotta győzelmét a franciák felett Barfleurnél mind látványos csatajelenetként (P-3698–3701), mind XIV. Lajost gúnyoló politikai karikatúráként (P-3702–3704) megfogalmazták hamburgi, nürnbergi augsburgi kiadók. A képet és a sémát újra felhasználták 1696-ban II. Jakab ellen (P-3742–3744).

Feltűnő, hogy német rölapokon nem követhető nyomon a török hadszíntér 1690-es nagy válsága. A korabeli német nyomtatott hetilapok és pamfletek részletesen beszámoltak arról, hogy Belgrádot is elfoglalták a törökök, sőt Thököly Imre is visszatért Erdélybe. Az európai politikára is kiható fordulatról antwerpeni és amszterdami kiadók több franciaellenes rölapot, politikai allegóriát is közzétettek, ezek azonban német változatként nem kerültek kiadásra.

A török elleni hadszíntérről nagyobb számban 1691-ben jelentek meg újra rölapok, amikor a század legvéresebb csatájának nevezett szalánkeméni összecsapásról tudósítottak. A metszetek nem, de az összefoglalók kiemelték, hogy itt esett el Zrínyi Miklós fia, Zrínyi Ádám (P-3688). A többzetes veszteséggel járó csata valóban kulcsfontosságú, mert ekkor sikerült megállítani Köprülü Musztafa nagyvezír 1690-es ellentámadását. E jelentős csata mellett ezekből az évekből Várad 1692-es elfoglalásáról jelentek meg (elsősorban nürnbergi) rölapok szakszerű hadmérnöki alaprajzot felhasználva (P-3705–3708). Öt évvel később mutatható ki egy újabb, magyar vonatkozású rölapkiadási csúcspont, amikor az 1697-es zentai csata jelentőségét fogalmazták meg újra több metszeten. (P-3752–3754). Egy kiadási hely nélküli rölapon – az 1664-es szentgotthárdi csata jelenetéhez hasonlóan – égi jel, zászlós angyalok kara jelezte, hogy döntő győzelem született,

ismét a folyón átkelő oszmán hadsereg felett. (P-3753)

A hadszínterek mellett a békekötés színterein is érzékelhetővé vált, hogy az 1690-es évekre az uralkodói hatalom egyre tudatosabban tartotta kézben a nemzetközi nyilvánosság előtt megjelenő imázst. A ryswicki békekötés nagyhatalmi jelentőségét is politikai és államelméleti ismeretekkel túlszűfolt metszetek közvetítették. A karlócai békekötés pedig az Oszmán Birodalom új helyzetét és a megváltozó török politikát mutatta be.

Az 1686 és 1700 közötti időszakot átfogó rölapkatalógus érzékelteti, hogy az időszak meghatározó kérdése a Bourbon-, Habsburg- és Orániai-dinasztiák versenyfutása az eltérő, mégis egymásra ható színtereken (*Bourbon–Habsburg–Oranien, Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*, Christoph Kampmann, Katharina Krause, Eva-Bettina Krems, Anuschka Tischer (Hgs), Köln, Weimar, Wien, 2008). A katalógus három bevezető tanulmánya is a török-elleni háború, a dicsőséges forradalom és a kilencéves háború kérdéskörét eleveníti fel a rölapok tükrében, sajnos, nem a legsikerültebb módon és korántsem a legfrissebb szakirodalom alapján, holott éppen az újabb elemzések egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a politikai nyilvánosság felé vetített képnek, rölapokkal is argumentálva (SCHUMANN, Jutta, *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin, 2003; POLLEROS, Friedrich, *Die Kunst der Diplomatie, Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1643–1706)* Petersberg, 2010; PELC, Milan, *Theatrum Humanum, Illustrierte Flugblätter und Druckgrafik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit, Beispiele aus dem Bestande der Sammlung Valvasor der Zagrabener Erzbistums, Ostfildern*, 2013).

A katalógus, amely újabb kutatásokra motivál, fontos viszonyítási pontot jelent hatalmas forrásbázisával. Nemcsak az árulkodó, hogy mi van benne, hanem az is, aminek nincs nyoma. Tanulságos, hogy az amúgy német kiadóknál népszerű Romeyn de Hooghe politikai szatíráit nem veszik át német kiadványok. Fontos kölcsönhatást jelentenek a kötetekben többször felbuk-

kanó almanach royalok is, melyek francia hatásra terjednek el német területeken. A magyar politikai elit török elleni küzdelme sem jelent meg markánsan ebben a másfél évtizedben, míg az 1663–64-es háború idején még kiugróan nagy számú röplap utalt Zrínyi Miklós és Péter, Batthyány Ádám és Kristóf, valamint Esterházy Pál török elleni személyes küzdelmére. A korábbi török háborúk tradíciója azonban a 17. század végi kiadványokon is tovább élt, jelezve, hogy a röplapműfaj is sokféle tradíció hordozója, szűkebb periódusok, de nagyobb időintervallumok tanulmányozása is sokféle réteget mutatja be a kora újkori politikai gondolkodásnak.

G. ETÉNYI NÓRA

Eubomír Jankovič, Inkunábuly. Umenie európskych knižných tvorcov 15. storočia v zbierke Slovenskej národnej knižnice, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014, 358, [2] p. ill. 35 cm ISBN 978-80-8149-041-5

A szerző a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Turócszentmárton) gyűjteményében őrzött ősnymtatványok, azaz a 15. századi európai nyomtatott könyvek művészi kivitelezéséről nyújt látványos képet. Eubomír Jankovič az itt őrzött 516 ősnymtatványból válogatott. A könyv a szerző előszavával indul, majd azoknak a kollégáknak mond köszönetet, akik munkájában segítettek. Következik a használati utasítás és egy rövidítési jegyzék, végül a gyűjtemény története. Ezek után jön a fő rész a képekkel, különböző szempontok alapján válogatva, s öt fejezetre osztva. Mindegyik fejezetet bevezetés előz meg, s mindegyik fejezetben újra kezdődik a képek számozása.

Az 1. fejezetben festett és aranyozott illuminációval, s szebbnél-szebb festett keretekkel díszített ősnymtatványokat láthatunk. Ez általában a nyomdász által szándékosan üresen hagyott kezdőbetű helyére festett iniciálékat jelenti, s minthogy a korai, 15. századi, sőt még a 16. század eleji könyveknél sincsen igazi címlap, ezt a szerepet rendszerint a kinyomtatott mű díszes kezdőlapja tölti be. E fejezetben 43 képet láthatunk, sőt nyugodtan mondhatom, gyönyör-

ködhetünk bennük. Ez nem jelent 43 nyomtatványt, mert gyakran, amíg az egyik – általában verzó – oldalon az adott ősnymtatvány teljes, díszített lapját közli Jankovič, addig a réktó oldalon nagytíva csak az iniciálé képe látható, és ez többnyire nem az előző kép kivágata, hanem egy gondosan készített újabb felvétel. Másor, például az egyik legtermékenyebb német nyomdász, könyvkereskedő és könyvkiadó, Anton Koberger kiadványai esetében, egy közös lapon gyűjti össze az előzőekben bemutatott díszes lapok iniciáléit. Tanulságos, hogy ahogy mi is megállapítottuk az MTA Könyvtára ősnymtatványainak nyomtatott katalógusában, a szlovák kollégák is ezeket a díszes kezdőbetűket egy Kobergernek dolgozó könyvfestő-műhelyből származtatják. Nekem legérdekesebbek az 1488-as Prágában nyomtatott cseh nyelvű *Biblia* festett kezdőbetűi egy prágai műhelyből, és sajnálom, hogy a 65 iniciáléből csak tizenkettőt közöl a szerző. Magyarországon hat példány van belőle, de egyik sem teljes. Érdekes látni az ISTC világ-katalógusában, hogy amíg Angliában, Francia- és Németországban, Itáliában, Ausztriában, vagy Oroszországban alig akad belőle egy-egy példány, addig az USA-nak vagy kilenc példánya van. Ezeket vajon kik és mikor adták el Amerikának?

Több fejezetben a képek magyarázó szövege a margón két részből áll: 1. Kövérrel szedve a belső díszítés, illetve a könyvkötés készítésének helye, utalva a kutató nevére, aki a műhely meghatározta (pl. Studničková, Rozsondai). E név alapján lehet visszakeresni az irodalomjegyzékből („Literatúra”) a szakirodalom teljes címét. 2. Alatta normál szedéssel a közölt kép, a díszes kezdőbetű olvasata és annak leírása, amit látunk és a mérete. A lap legalján van a mű rövid címléírása.

A 2. fejezetben nem festett, hanem a kaligrafikus és tollrajzos díszítésű ősnymtatványokból állított össze 28 képtáblát a szerző. Az ősnymtatványokban a széles margók, üres helyek kínálták magukat rajzokkal való kifestésre, hiszen a legkorábbi nyomtatványok nyomdászai, de vevők is még a kéziratok könyveket, a kódexeket tekintették mintának. Ők is gyakorlott kaligráfusokat, rubrikátorokat kértek fel a könyveik

díszítésére. Cassiodorus: *Historia ecclesiastica tripartita*, Augsburgban 1472-ben megjelent, náluk őrzött példányából nyolc képet is közöl Jankovič, pedig, mint írja, épp ezek a rajzok talán a 20. század elejéről valók (66–70)! A további, e csoportba sorolt ősnymtatványok esetében is több tollrajzos iniciálét láthatunk ugyanabból a példányból, amit csak helyeselni lehet. A 85. old. 21a kép szöveg kezdete nem „A-Die”, hanem „A-D te” tudniillik „levavi animam meam”. Hasonlóképpen a 110. old. 13d kép olvasata nem „A-ccc”, hanem helyesen „E-ccc”.

A 3. fejezet a legterjedelmesebb, csaknem annyi, mint a többi négy fejezet együtt. Nem is csoda, hiszen itt a fametszetekkel gazdagított ősnymtatványok kerülnek sorra. E fejezetben még indokoltabb, hogy ugyanabból az ősnymtatvány példányból több képet is láthatunk, így festett, vagy csak egy színnel színezett, de festetlen fametszeteket is. A 111. oldalon öt „I” kezdőbetűt mutat be Jankovič, sőt mindegyik az Ignatius névhez kapcsolódik, mégis mindegyik másképpen díszes. Érdekes megfigyelni, hogy a Günther Zainer augsburgi nyomdájából kikerülő *Biblia Germanica* fametszetes iniciálékkal gazdagon díszített kiadása viszonylag korai, 1477-ből való, de általánosság a fametszetes ősnymtatványok az 1490-es évektől válnak. Ha mégis van korábbi, az 1480-as évek derekától fametszetekkel gazdagon illusztrált ősnymtatvány, akkor azt a könyv tárgya, pl. Breidenbach: *Peregrinatio in Terram Sanctam / Die heyligen reyssen gen Jherusalem*, Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*, vagy a *Gart der Gesundheit*, *Hortus sanitatis* gyógynövényeinek, gyógymódjainak (kuruzslási szokásainak) bemutatása indokolja. Nem véletlen, hogy Hartmann Schedel *Világkrónikája* (1493), amelynek fametszetei Wolgemut és Pleydenwurff festő-grafikus műhelyében készültek, s az itt tanoncoskodó fiatal Dürer is közreműködött, 13 képpel szerepel. De találkozunk más misekönyvek mellett az 1493-as, 1495-ös és az 1498-as esztergomi misekönyv kánonképével, illetve néhány szép nyomtatott iniciáléjával. Szépek a cseh *Biblia* (Kutná Hora 1489) színezett fametszetei. A 160–161. lapon bemutatott töredékes *Almanach* unikum, miként Sebastian Brant, *Von dem Fuchshatz* egy-

levelés szatirikus laptörredéke is (199, 97. kép). Ez utóbbinál meg kell azonban jegyezni, hogy az ISTC ib01097400 számon jelöl még egy példányt Halleban (Staatliche Galerie Moritzburg). A korai reneszánsz könyvművészet egyik gyönyörű példája Plutarchos *Vitae illustrium virorum* velencei kiadása 1491-ből. – A Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* e példánya a Semsei könyvtárból került a Szlovák Nemzeti Könyvtárba (174), míg Pico della Mirandola *Aureae epistolae* című művének itteni példánya a nyitrai rendházból (179), Petrus Lombardus: *Sententiarum libri IV* a kassai ferences rendházból (45). (Összeköt minket a közös történelem!) Visszatérve a Thuróczy-féle *Chronica*-hoz: a 174. lap 7b képen sárgával ki van emelve a „Zlowachko” név. Ez a rész igazán nem válik a résztvevők dicsőségére. Itt nem Szlovákiáról van szó, akkor az még nem volt, hanem Albert magyar király halála után Giskra gaztetteiről (1440), majd így folytatódik a szöveg: „Azután... Pongrác, aki kegyetlenebb volt, mint a külföldi ellenség, és Komorovszki Péter, Akszomit, Talfusz... és Szlovacska, meg sok más... aki a zsákmányolásban lelte örömét... a szomszédságában lévő egész vidéknek rémületére volt.” Ahogy a szövegben áll: „... vicine regionis parti terrori erant.”

A 4. fejezetet a szerző a nyomdász- és kiadói jelvényeknek szenteli. A képek a megjelenési hely szlovák neve betűrendjében következnek, kezdve Augsburggal, de már a harmadik helyen Bazel után Velence következik – szlovákul: Benátky. Velencéből van, a többivel összehasonlítva, a legtöbb példa. Vannak feketével vagy pirossal nyomtatott vagy kézi színezésű jelvények. A név kezdőbetűit más-más ábra foglalja magába, például kettős címerpajzs (N[icolas] K[essler]), beszélő névre utaló címer vagy ábra (B[enedetto] F[ontana]), egy kút ágának két oldalán a kezdőbetűk, vagy Peter Drach jelvényének egyik pajzsán a sárkány), városi címer (a firenzei lilium két oldalán LA = Lucantonio Giunta). A kiadó költségén megjelenő nyomtatványok esetében nem a nyomdászok, pl. Johann Hamman és Bonetus Locatellus jelvénye látható, hanem a kiadó, Octavianus Scotus Modoetiensis [= Monza] jelvénye: OSM körbe zárva, rajta kettős keresztrel (244–245). A ligált

AA betű, Alexander Alyate nyomdászjelvénye két fejezetben is szerepel (179. és 254.), bizonyára az ezt körülvevő gazdag fametszetes díszítés miatt. A nyomdász- és kiadói jelvények képe melletti rövid magyarázatot a szerző az öt fejezet után az „Ábrák annotált jegyzéké”-ben még bővebben kifejti. – 245. oldal: Jacobus de Voragine-nek van *Sermones de sanctis* c. műve, de ez itt hibás felvétel Goff J-191 tévedése nyomán (J-120a = J-191). Ezt vehette át Kotvan, s ezek alapján Jankovič, aki közli, hogy sem a GW-ben, sem az ISTC-ben nincs benne ez a kiadás. Benne van: ISTC ij00120500 számon, de a helyes cím: *Legenda aurea sanctorum*, és nem folió, hanem 4° a mérete. Az ISTC-ben a lelőhelyek között szerepel is ’Martin Matica’, s a „Notes”-ban említik Goff és mások tévedését.

Az utolsó, 5. fejezetben az állomány késő gótikus és kora reneszánsz bőrkötéseiből válogatott közel harmincat Jankovič, melyeket a részletekkel együtt 39 képen mutat be. Van, hogy ugyanannak a kötésnek bemutatja az elő- és háttábláját, amit az indokol, hogy a gótikus kötéseknek rendszerint az előtáblája gazdagabban, míg a háttáblája egyszerűbben van díszítve. Más esetben bemutatja nagyítva a kapcsolatot, a sarok- és középereteket. A mindössze hat reneszánsz kötésből az egyik magyar (31. kép), az utolsó jellegzetes krakkói kötés (39. kép). Két fonadékmintás velencei kötetet is láthatunk (35–36. kép), de ezek aranyozottnak látszanak, nem vaknyomásosnak. A 37. és 38. képen közölt kötések semmiképpen sem itáliaiak, akkor sem, ha mindkét nyomtatvány velencei. Ez a két-tő görgetős német reneszánsz kötés. Sajnos a 37. képen (300) Bernardus Claravallensis *Sermones*-ének (Velence 1495) elő- és háttábláját a restauráláskor felcserélték. Egrészt ezt mutatja a háttáblákon szokásos, a két kapocs szíjait leszorító fémlemezke, másrészt a görgetők képecskéi is a fejük tetején állnak. Egyébként nagyon jók a felvételek, a kötések díszítő motívumai jól tanulmányozhatók.

Az öt fejezetet az ott közölt képekre vonatkozó bővebb jegyzetek követik („Anotovaný zoznam...” 303–329), majd a nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők betürendes bio-bibliográfiája. De itt szerepel Ulrich Schreier salz-

burgi, de Bécsben és Pozsonyban is működő könyvfestő és talán könyvkötő, a nürnbergi festő-fametsző, Wilhelm Pleydenwurff és Michael Wolgemut is. Közli az adott személy névváltozatait és irodalmi hivatkozást is ad (Geldner, Voit). Az életrajzoknál megadja, hogy az adott nyomdásztól milyen kiadványok vannak meg a Szlovák Nemzeti Könyvtárban. – Az Irodalom-jegyzékben Ferdinand Geldner munkái idézésénél zavaró, hogy az „*Inkunabelkunde*” Wiesbaden 1978 kétszer szerepel (mindkettő sajtóhibával), s a „*Die deutschen Inkunabel-drucker*” Stuttgart 1968–70. két kötete külön tételként felvéve, ez is sajtóhibákkal. De Borsa Gedeon *Clavis typographorum* két kötete is két külön tétel. Nem értjük, miért. Nem minden irodalmi hivatkozásnál ad oldal- vagy tételszámot (pl. Manfred von Arnim, Sz. Koroknai Éva). Az on-line források listáján is kétszer szerepel az osztrák <http://othes.univie.ac.at>, s vajon mi indokolja a <http://myfonts.com> tételt. – Kár, hogy az angol és német összefoglaló nem a szlovák bevezetés fordítása, hanem az öt fejezetre vonatkozó és az ott illusztráltakkal kapcsolatos eszmefuttatás, s a Slovenská národná knižnica kialakulásáról, könyvanyagának, különösen a régi könyveinek történetéről, provenienciájáról nem esik szó.

Mindent összevetve egy szép, a nagyközönség számára élvezetes reprezentatív kötetet kaptunk Ľubomír Jankovičtól a Szlovák Nemzeti Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményéről.

ROZSONDAI MARIANNE

Komorová, Klára – Saktorová, Helená, Tlačé 16. storočia vo františkánskych knižniciach. – Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014. 703 p. (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných území slovenska. – Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur, Tomus 3.)

1993-ban indult útjára az a szlovák könyvtörténeti sorozat, amelynek célja a teljes Szlovákia területén őrzött 16. századi nyomtatványok egy-

séges számbavétele. A tizenöt kötetre tervezett sorozat első darabja a turócszentmártoni Matica slovenská törzsállományának 16. századi nyomtatványait (Saktorová, Helena, Komorová, Klára, Petrenková, Emília, Agnet, Ján, *Tlačé 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*. – *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matice slovenská Martini asservantur*; Martin, 1993, 462 p. – Ism. VELENCZEI Katalin, *Magyar Könyvszemle*, 1994, 235–237; MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 1999, 126–127), a második a négy piarista rendház: Podolin, Privigye, Szentgyörgy és Nyitra történeti könyvtárainak antikváit (Saktorová, Helena, Komorová, Klára, Petrenková, Emília, *Tlačé 16. storočia v piaristických knižniciach*. – *Opera impressa saeculi XVI, quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur*; Martin, 1997, 534 p. – Ism. KOLTAI András, *Magyar Könyvszemle*, 1999, 485–487; MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 1999, 126–127), jelen harmadik pedig az egykori ferences rendházak bibliotékáiban lévő, 16. századi kiadványokat adja közre.

A kötet legelején először a ferences rend általános, majd szlovákiai (értsd: a Királyi Magyarország felvidéki részének) történetéről az első rendházak alapításától (Nagyszombat, Nyitra, Pozsony) a 20. századig (amikor a szerzetesrendeket Szlovákiában is feloszlatták), majd az egyes ferences rendházak könyvtáiról és azok állományáról olvashatunk. A Szlovák Nemzeti Könyvtárban a ferencesek gyűjteményeinek jelenleg kb. 26 ezer kötete található: ebből 239, 16. századi kötet részletes leírása a sorozat első, 2300 köteté pedig a sorozat harmadik kötetében található.

A katalógus szerzői betűrendben tartalmazza a sorszámokkal ellátott tételeket, amelyek beosztása három részre tagolódik: 1) a bibliográfiai leírás, 2) az egyes példányok ismertetése, 3) az irodalmi hivatkozás. A bibliográfiai leírásban betűhíven közlik a címlapon szereplő teljes címet (mindig jelölve a ligatúrákat és az abbreviatúrákat is), a megjelenési adatokat, a terjedelmet és a méretet; ezen első egység legvégén pedig feltüntetik a könyv díszítőelemeit, s azok technikáját is.

A katalógustételek második részében az egyes példányok egyedi adatai szerepelnek: a kötések jellemzése (a történeti kötések anyaga, stílusa, díszítőelemei); az egykori possessorok, exlibrisek, superexlibrisek, bélyegzők közlése (a datálatlan bejegyzéseknél hiányzik a korszak/század megadása). Az egyes tételek leírását a bibliográfiai hivatkozás zárja.

A ferences katalógus anyagának áttekintését hétféle mutató segíti: 1) névmutató a címlapon található további szerzőkről, 2) az előszavakban, ajánlásokban és alkalmi költeményekben lévő nevekről, 3) a nyomdászok és nyomdák topográfiai mutatója (rövid címleírásokkal), 4) a nyomdászokról és a kiadókról, 5) az egykori tulajdonosok (pontosabban a kézírásos bejegyzésekben szereplő nevek) regisztere, 6) időrendi 7) és nyelvi mutató.

A szerzők a mutatókban, a szokásos módon, a történeti Magyarországon élt és működött személyeknél és helyneveknél általában a mai, Szlovákiában használatos névalakot veszik besorolási alapnak (magyar vagy latinus forma utalóként csak abban az esetben szerepel, ha a könyv címleírásában is ott van), pl. Kaldi, Georgius lásd Káldi, Juraj; Oláh, Miklós és Oláh, Nicolaus lásd Oláh, Mikuláš; Nadásd, Franciscus de lásd Nádašdy, František – van egy-két kivétel is, hiszen a köpcsenyi Listius/Listhius család tagjai megmaradtak pl. Liszti, Jánosnak.

A nyomdászmutatóban a 16. századi Magyarországon működő nyomdák neve a ma használatos néven található meg: magyar nyelvű névalakuk csak abban az esetben szerepel utalóként (az előző módszert követve), ha az adott nyomtatványon is megtalálható, pl. a kolozsvári nyomda Cluj-Napocánál található, a Claudiopolis és a Kolozsvár utal rá; Brassó a Braşovnál szerepel, s csak a Corona utal rá.

A 16. századi magyarországi tipográfiák kiadványainak szerény mennyisége jól tükröződik a kötetben, hiszen csupán a következő néhány nyomda képviselteti magát: a bártfai David Gutgesel (Martin Wagner evangélikus vitairata), a brassói Georg Greuss (az erdélyi szászok jogszabálygyűjteménye Matthias Fronius kiadásában), a kolozsvári Heltai (Molnár Gergely dialektikai tankönyve és Szilvási János vitairata),

valamint a nagyszombati Telegdi- és káptalani nyomda (Telegdi Miklós postillás kötete, egy magyarországi törvénygyűjtemény és Monoszlóy András vitairata).

A kötetben szereplő hungarikumok között találjuk még a következőket: Antonio Bonfini magyar története (két kiadásban is), Werbőczy *Tripartituma*, Székely István világkrónikája, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt prédikációs kötetei, Fegyvermeki Izsák *enchiridionja* két kiadásban, Georg Wernernek a magyarországi vizekről írt műve, továbbá Szegedi Kis István, Náprágyi Demeter, Jeszenszky (Jessenius) János, Oláh Miklós, Johannes Honterus egy-egy kötete, a *Pannoniae luctus* című versgyűjtemény és szerkönyvek: egy esztergomi breviárium, egy esztergomi misekönyv, s egy Velencében kiadott zsoldároskönyv.

Mindezen hungarikumok közül csak három magyar nyelvű: Monoszlóy András, Székely István és Telegdi Miklós könyve. A katalógusban szereplő művek nagy része latin nyelvű, az arányokat tekintve a német és az olasz is kiemelhető, továbbá találunk még cseh, görög, héber, spanyol, lengyel, horvát, francia és többnyelvű kiadványokat is.

A művelődés-, irodalom- és könyvtörténet kutatói számára természetesen a legnagyobb érdeklődésre a possessormutató tarthat számot, s mondhatjuk, hogy ez esetben is számos művelődéstörténeti kincset tartalmaz – még akkor is, ha ezek egy része más forrásokból már ismeretek a hazai kutatók számára. Számítalan fontos, a korszak jeles személyeinek kézirásos bejegyzését olvashatjuk itt, így további új tételekkel bővíülhetnek többek között a már kiadott főúri és lelkészi bibliotékák anyaga is. Az impozáns névsorból néhány: Apponyi Balázs, Balassa Bálint, Batthyány Boldizsár, Elias Berger, Beythe István, Branik György, Brodarics István, Dragonus Gáspár, Johannes Eck, Nicasius Ellebodus, Johannes Fabri (talán a bécsi püspök?), Ferenczffy Lőrinc, Anton Fugger, Hajnal Mátyás, Johannes Henckel, Illyés András, Kani-zsai Pálfi János, Káldi György, Kitonich János, Kutasi János, Laskai János, Monoszlóy András, Mossóczy Zakariás, Nádasdy Ferenc, Náprágyi Demeter, Nedeczky István, Oláh Miklós, Leonhard Stöckel, Szelevényi György, Thurzó

György, Verancsics Antal, Vörösmarty Mihály, Wathay Ferenc, valamint a Bornemisza, a Czobor, a Forgách, a Kecskés, a Kopcsányi, a Listi, a Rákóczi, a Révai és a Telegdi család tagjai. Továbbá ismert ferences könyvgyűjtő barátok is fellelhetők a leírásokban (természetesen csak *ad usum*), úgymint Dúsi Jakab, Somlyai Mihály, Újlaki Imre és talán a legismertebb, Nádasdi Bálint – ámbár az ő nem szerepel a névmutatóban, mert az *F. V. Nádasdi* bejegyzést tévesen Nádasdy Ferencnek oldották fel a szerzők (így az országbírónak nem két, hanem csupán egy könyve van a kötetben).

Természetesen az egyes ferences rendházak bejegyzései is igen fontosak, hiszen ha ezen meglévő kötetek mellé tesszük az ismert könyvjegyzékeket (*Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: 1526–1726*, Jegyzékszerű források, sajtó alá rend. Zvara Edina, szerk. Monok István, Szeged, 2001. (Adattár 19/1); *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: Ferences könyvtárak: 1681–1750*, Plébániák és más rendházak könyvtárai, sajtó alá rend. Zvara Edina, szerk. Monok István, Bp., 2008 (Adattár 19/3.)), akkor azok tovább gazdagítják és egyben árnyalják azt a képet, amit korabeli gyűjteményeiről tudunk.

Klára Komorová és Helená Saktorová neve a magyarországi könyvtörténészek számára is jól cseng: egyrészt a Szlovák Nemzeti Könyvtár könyvtárosai, másrészt pedig a történeti Magyarország (Felvidék) könyves kultúrájának kutatói, számos könyves katalógus összeállító. A közreműködésükkel készült kiadványok minőségi munkák, melyeket mind a hazai, mind a külföldi kutatók hálás szívvel használnak – ahogy tehetjük ezt jelen kötettel is.

ZVARA EDINA

Szinnyei és követői, id. Szinnyei József halálának 100. évfordulójáról megemlékező centenáriumi emlékkönyv, szerk. Szőnyi Éva, Budapest, OSZK, Gondolat, 2014 (Nemzeti Téka) 185 p.

Mindannyian, akik valamilyen vonatkozásban könyvtárosnak gondoljuk magunkat, könyveket, folyóiratokat vagy egyéb információkat szolgál-

tatóknak, tudjuk, hogy bármiben volt is részünk, bármit is próbáltunk létrehozni, megerősíteni, még mindig nagy adósságaink vannak, amelyek főként az elődök munkájának, tevékenységének számbavételéből, valamint a kortársak eredményeinek megismeréséből, pontosabban mindkettő hiányából tevődnek össze. Éppen ezért csak örömmel lehet üdvözölni a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Bibliográfiai Szekciójá által kezdeményezett, id. Szinnyei József emlékére 2013-ban rendezett konferenciát, amelynek szerkesztett anyaga a Nemzeti Téka harmincadik köteteként jelent meg, Szőnyi Éva szerkesztésében.

A gyűjtemény írásainak ritmusa van, a két intézményi bevezető után három komoly írás foglalkozik Szinnyei József életével és könyvtárosi tevékenységével, majd átvezetésként a következő nagyobb egységhez, két, az évfordulóhoz kapcsolódó esemény beszámolója olvasható. A második részben három, hasonlóképpen elmélyült tanulmány szól Fitz Józsefről, Dezsényi Béláról és Busa Margitról, kitágítva a képet, s a kötetet egy tudománytörténeti összefoglaló zárja, amely a feldolgozó munka tág elméleti alapjait veszi számba.

Boka László bevezetőjével mintegy keretbe foglalja a kötet anyagát, számba véve Szinnyei művelődéstörténeti jelentőségét, különösen az Országos Hírlaptárat, valamint életrajzgyűjteményét, megnevezve és kiemelve a hazaszeretetet, amely a legfőbb indítéka volt az intézményhelyettesítő életmű létrejöttének. Szőnyi Éva, mint a Bibliográfia Szekció elnöke, két évtizedre visszamenő távlatban összefoglalja a szekció emlékezeit: Apponyi Sándorról, Petrik Gézáról, Szentmihályi Jánosról és másokról. Mindketten beszámolnak arról is, hogy a Nemzeti Könyvtár az évforduló tiszteletére hírlapulosóját ezentúl Szinnyei Teremnek fogja nevezni.

Gazda István az évfordulós bibliográfus tudományos életművének feltárásáról, a további feladatokról írt adatgazdag és átfogó tanulmányt, amelynek legfőbb erénye az a pontosság és következetesség, amivel Szinnyei hagyatékát a legmodernebb feldolgozási lehetőségre tekintettel felsorolja; az a kritikai jelleg, amely egyes korábbi írások hiányosságaira is utal; az a dokumentumformabeli rugalmasság, amivel

az online közlésekre és a digitalizálásra is kiterjed figyelme; az a komparatív szemlélet, amely saját bibliográfiáját összeveti a Gyurcsó-bibliográfiával, körültekintően rögzítve mindkettő értékeit és használhatóságának erősségeit.

Kégli Ferenc tágabb körben tekint Szinnyei-re, hiszen tanulmánya legalább annyira a gőzhangyáról szól, mint a kortárs Aigner Lajosról, valamint a Magyar Könyvészet akkor aktuális lehetőségeiről. A szerző megmutatja, hogy száznegyven évvel ezelőtt a könyvkereskedelem, valamint a bibliográfiai feltárás milyen soros kapcsolatban állt egymással, írása ebben a vonatkozásban az összegyűjtött adatok következtében az elsőfokú forrás szerepét tölti be, amit a gazdag jegyzetanyag is alátámaszt.

Szögi László egy viszonylag rövid időszakot foglal össze Szinnyei életében, azt a két évet, amikor az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. Felidézi a kinevezéshez vezető előzményeket, az új épület szolgáltatásaival járó kényszereket, valamint a könyvtárrendezés és katalógizálás módját, valamint idejét illető, Horváth Árpáddal kialakult nézeteltéréseket. Szinnyei mintegy a véletlen következtében lett az Egyetemi Könyvtár megbízott vezetője, s ugyancsak véletlen, hogy igazgatása igen jelentős művelődéstörténeti vonatkozást kapott az isztambuli corvinák visszaszolgáltatásával. A szerző egyben cáfolja azt a közkeletű véleményt, hogy két év elteltével azért nem nevezték volna ki, mert nem volt egyetemi végzettsége; ebben inkább az egyetem konfliktuskerülése játszott szerepet.

Borsos Attila Szinnyei termi megnyitójá mellett Perjámosi Sándornak, mint egykori társkurátornak az Országos Széchényi Könyvtár emlékkiállítását ismertető sorai az idő megragadására szolgálnak: a rövid avató szavak és a tárlók bemutatása nyomán az utókor is képet alkothat a már elbontott, életutat és életművet bemutató kollekcioról.

A második részben Pogány György Fitz Józsefről, Vass Johanna Dezsényi Béláról, Nagy Anikó pedig Busa Margitról közöl sok forráson, saját műveken alapuló, életrajzi adatokra is tekintő tanulmányokat. Fitz József nézeti a bibliográfiáról, Dezsényi Béla hírlaptári vezetői tevékenysége, Busa Margit szerepe a Ka-

zinczy-kutatásokban megannyi fontos vonás a magyar könyvtárügy huszadik századi történetében. A közlemények sok-sok újdonságot tartalmaznak, még azok számára is, akik a felsoroltak szakmai munkásságát ismerik. Például e sorok írója megdöbbenve olvasta, hogy Busa Margit egykor az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének könyvtárosa volt, vagyis egyik hivatali elődje a most Toldy Ferenc nevet viselő könyvtárban. Ezek után még jobban igyekszik megbecsülni magát. Azt azonban talán mások nem tudják, hogy még az első világháború előtt, 1912-ben Babits Mihály közölt egy tanulmányt a *Nyugatban*, *Magántudósok* címmel a valóság-gal kapcsolatot nem tartó, saját tudományukba bezárkózó, holtig tanuló, de tudásukat semmire sem használó tudósokat aposztrofálva. Ezt az írást Fitz Józsefnek Brassai Sámuelről szóló könyve váltotta ki, s Babits oly mértékben megsértette vele az OSZK későbbi első számú

vezetőjét, hogy hosszú frusztrált levélben kérte ki magának a költő szavait.

Igen érdekes, elgondolkoztató Pogányné Rózsa Gabriella kötetzáró, komoly szakmai háttérrel mozgó tanulmánya, amely a Párizsi tervezettől az elektronikus katalógusokig jut el. Csak távoli szálon, a feldolgozás révén kapcsolódik Szinnyei Józsefhez, ennek ellenére egy nyilván már őt is foglalkoztató problémát jár körül. Mivel minden katalogizálás és bibliográfiai munka az egységesítés, illetve a feladatok/adottságok szabta sokszínűség között zajlik, vajon milyen esélyei, megalapozottsága és tartalma lehet az első és csakis az első lehetőség választásának?

Az alkalmilag született, de e kötetre szakmailag véglegesített írások méltóképpen őrzik meg és továbbítják az egyik legjelentősebb magyar bibliográfus emlékét.

BUDA ATTILA